М. А. Д. АМОВИЧ

ЧОРНОМОРЦІ В РЕВОЛЮЦІЇ

ЕН1633
А272 Р

В-ВО „ШЛЯХИ РЕВОЛЮЦІЇ"

ВСЕУКРАЇНСЬКА РАДА
ВСЕСОЮЗНОГО Т-ВА ПОЛІТКАТОРЖАН І ЗАСЛАНЦІВ

М. АДАМОВИЧ

ЕН1633
А272 Р

ЧОРНОМОРЦІ В РЕВОЛЮЦІЇ

ВИДАВНИЦТВО „ШЛЯХИ РЕВОЛЮЦІЇ“
1931

К.
П
ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ 2000
ЕН1633
А272 Р

Видання Всеукраїнської Ради
Всесоюзного Т-ва Політкаторжан і Засланців
Друкарня ім. В. І. Леніна, Миколаїв.
Замовлення № 4039.
Головліт № 2305|5002 — Миколаїв.
Тираж 10 тис. (3 арк.)
1931 р.

БИБЛИОТЕКА
6 93 174896.
31

І

Революційний рух військових моряків і рух моряків торговельної фльоти в царській Росії точилися різними річищами. Кожний з них має свою власну історію, власні етапи розвою і власні великі вирішальні події, що визначали всю подальшу долю руху. А в тім, це зовсім не визначає, що події одного річища не впливали на події другого. Навпаки, відбуваючись у спільних клясової Росії умовах царського гноблення і народнього поневолення, військові моряки і моряки торговельні впливали одні на одних, як і на ціле довколишнє оточення. Лише вплив цей не був безпосередній: він не становив наслідку безпосередніх організаційних зв'язків, що існували б між цими двома загонами, а випливав з тих великих подій, що виникали в цих рухах самостійно в боротьбі проти самодержавства. За великі події на Чорному морі в історії військової фльоти треба вважати Потьомкінське та Очаківське повстання 1905 року, а утворення так званої „Чорноморської Реєстрації" 1906 року—в історії фльоти комерційної. Були, звичайно, моменти і безпосереднього стикання військових і комерційних моряків між собою в різні моменти боротьби і руху. Це були або спільні відкриті мітинґи, приміром, за широких виступів, або нелегальні мітинґи за часів підпільної боротьби і роботи різних революційних груп, що діяли серед моряків.

Становище військових моряків за тих часів, коли відкрито виступали їхні товариші з комерційної фльоти, було надзвичайно складне. Уряд намагався зломити боротьбу судових команд і відряджав, як штрейкбрехерів, на торговельні суда моряків військових, скутих по руках і ногах судовою військовою морською дисципліною. А в тім, і за таких умов ворогам робітничої кляси не завжди і не цілком щастило обернути моряків військових на слухняну зброю проти торговельних моряків.

Тому, хто цікавиться рухом серед моряків, варто обізнатися бодай у коротких рисах з тим, як жили побіч військових моряків моряки торговельні, як вони боролися проти спільного ворога і за що саме боролися. Саме про це я й розповім тут на підставі того, що знаю, а головно, на підставі власної участи в подіях. Побіжно я згадаю і про всі відомі мені випадки, коли рух моряків військової і комерційної фльоти був спільний незалежно від того, яких форм набирала ця спільність.

* * *

Військова й торговельна фльоти на Чорному морі—сусіди. Основна база військових—Севастопіль, а комерційних суден—Одеса. Уперше на кону громадянської революційної боротьби сусіди зустрілися червневих днів 1905 року, коли повстанець-панцерник „Потьомкін", де вперше в історії на кормі Російського судна майорів червоний прапор, з'явився на одеському рейді.

Ми пам'ятаємо, яке враження справив „Потьомкін" на Одеський порт і на місто. Це було розпечене сонце революції, що раптом наблизилося, жаристе і палке, —до самісінького берега збаламученого міста. В наслідок на березі цілий землетрус—безконечні валки прочан

до тіла забитого на панцерникові матроса, дедалі більше обурення, переляк і розгубленість влади, загроза бомбувати урядові будинки, якщо буде вжито насильства, демонстративний похорон забитого товариша-потьомкінця, потім нічний розгром пакгавзів, пожежа в порту, кулеметний розстріл людей, що юрбами бігли з порту до міста, а над трагедією, що розгорталася під покривом нічного мороку,—недрімне око прожекторів бунтівливого панцерника.

Дужий політичний і моральний вплив „Потьомкіна" надто позначився на строкатій портовій масі робітників і зокрема на моряках торговельної фльоти. Треба зауважити, що проти інших загонів робітничої кляси торговельні моряки тих часів були досить відсталі. Серед них панувала своя, їм властива, моряцька замкненість, цехова обмеженість, зумовлена з одної сторони повсякчасною ізольованістю від берегового життя підчас плавби, а з другої—міцними зв'язками з землею та селом переважної частини моряків, що плавали на російських судах. Отже, судові команди торговельної фльоти важче, повільніше переймалися впливом тієї, чимраз могутнішої, революційної хвилі, що напочатку дев'ятсотих років зрушила робітничу клясу цілої Росії. Легко собі уявити, який вплив мала і яке величезне враження справила на них поява панцерника з тисячною масою людей, прибраних так само у маринарську уніформу, задавлених дисципліною, а проте відважних і завзятих, що повикидали за облавок начальство і викинули на своєму кораблі революційний прапор.

Враження було величезне й незабутнє.

„1905 року пригадую Потьомкінські події. Матюшенка бачив кілька разів за тих днів. Надто яскраво приго-

дується мені його постать, коли він під'їздив міноносцем до кінця нового молу, де покладено було тіло забитого матроса. Матюшенко стояв на кормі спершись на гармату, і від цілої постаті його віяло впевненістю і залізною рішучістю. За тих днів, коли довкола панувало збурення і метушливість, у вічі впадала його розважність і спокійна обміркованість розпоряджень.

Співчуття моряків торговельної фльоти до повсталих потьомкінців було величезне. Лише довідалися, що треба навантажити „Потьомкіна" вугіллям, а на це потрібні робочі руки, як миттю натовп добровільців ринув до пароплаву „Емеранц", що стояв у порту з вугіллям, і пішов до „Потьомкіна". Я був між тими добровільцями. На „Потьомкіні" нам улаштували мітинг. Тоді з берега до „Потьомкіна" почали підпливати робітники і на кораблі відбувався мітинг за мітингом. Я тоді плавав за машиніста на „Цариці". Щодо настроїв команди на „Потьомкіні", то перших днів, як прийшли до Одеси, побачивши піднесення і співчуття мас, вони були стійкі й певні, але далі почало позначатися вагання, якась непевність". [1]),

Так розповідає у не виданих спогадах одеський моряк торговельної фльоти, що пережив потьомкінські дні в Одесі, як живий свідок.

Отже, ми бачимо, що „Потьомкін" відограв ролю справжнього агітпропагандистського судна про берегових робітників та торговельних моряків, прищепивши і передавши їм свою революційну енергію.

---

[1]) Записав це я 14 квітня 1925 р. за словами І. М. Петрова, що працював тоді в Херсоні на Нижнє-Дніпровському Держпароплавстві. Член спілки з 1925 р., член ВКП(б) з 1917 р., плаває з 1903 р.

* * *

Поява „Потьомкіна“ в Одеських водах—раптовий і бурхливий епізод, що вігнався у ланцюг подій власної історії і власної боротьби моряків, що розпочалася низкою короткотермінових страйкових виступів ще 1903 року. До цієї справи рук доклав ще Шаєвич, одеський агент славнозвісного охранника Зубатова, що пробував був на хитромудру вудку економічних вимог піймати і посвоїти робітничу клясу величезної країни. Агітація цього агента серед моряків несподівано про нього самого обернулася на морський страйк, що становив частину загально-одеського страйку. Лаштунок, що його спорудив провокатор, завалився і задавив під собою свого будівника. Розгнівані страйком жандарі заарештували поневільного підбурювача, і Шаєвич зник з одеського обрію.

Тим часом рух моряків, що розпочався від цього зрушення і живився загальним оточенням, вже далі не зупинявся. 1905 року влітку моряки в Одесі страйкували з часів Шаєвича вже утретє. За цим разом справа була досить складна. Страйк охопив головно пароплави „Російського товариства пароплавства і торгівлі“. А як страйк цей вибухнув у розпалі взагалі революційно-страйкового руху, то товариство поквапилося піти на поступки, щоб послабити натиск маси.

Найбільшу небезпеку для товариства становила можливість виникнення Спілки моряків. Щоб запобігти цьому лихові, мудрі верховоди товариства, дечого навчившись од Зубатова, вирішили дати „конституцію зверху“, щоб уникнути „революції знизу“. Такою куцою конституцією і була так звана „Реєстрація“.

„Реєстрація"—це була покалічена без жалю проф-спілка, спеціяльно пристосована тримати у покорі найманих рабів, що стихійно прагнули організуватися. Реєстрація утворилася за участю і діяла під безпосереднім контролем дирекції товариства. За мету собі вона ставила головне вреґулювати взаємини команд з „російським товариством" та пароплавною адміністрацією. Приміщення „Реєстрації" давало товариство, навіть кошти так само. З статуту й назви вихолощено все, що мало бодай найменші сліди революційних новин, і заведено найзаскорузлішу цеховщину. Правління і членів його не було, а були „виборні"; не було так само голови, а був „староста виборних", при чому незалежність виборних від настроїв команд ґарантувалося великим терміном уповноважень—обирали аж на цілих три роки.

Цій організації надавалося не абиякої адміністративної влади: „Реєстрації" вільно було (звичайно, з санкції дирекції) звільняти матросів і кочегарів, накладати штрафи та інші кари. Базувалася вона в цій ділянці на „умовах" команд з Російським товариством, де багато говорилося про права дирекції та обов'язки команд і майже нічого не говорилося про обов'язки судовласників і права команд. Знавши, що цей подарунок міцний і його важко перетравити, капіталістичні стратеги попильнували надати йому належної принади. Принада ця і полягала у слові „Реєстрація". Справа в тому, що поза всім іншим надто відчували моряки гніт і сваволю адміністрації тоді, як наймалися. Саме не так при звільнені, як при найманні. Безробіття серед моряків через те, що з села припливали все нові й нові кадри, завжди було чимале, і от наймаючись на

роботу моряк завжди залежав від багатьох несподіванок. Інший за тиждень піде на нову роботу, а інший і півроку не знайде її. І щоб дістати роботу, треба багато і довго кланятися, благати, принижуватися перед капітаном або механіком. Отже, найбільше прагнення, що переймало всю масу, захоплювало її, полягало в тому, щоб позбутися цих несподіванок і сваволі, наймаючись на роботу. Досягти цього можна було запровадивши організовану „чергу вступу на роботу", а з цією метою скласти реєстри, черги. Відси і „Реєстрація". „Російське товариство", вживши належних заходів, щоб „Реєстрація" була слухняною в його руках, погодилась на такий порядок, пов'язаний, щоправда, з деякою незручністю про нього, але що міцно зв'язав моряків з конторою „російського товариства" тих моряків, що з власної волі корилися цьому ладові, бо боялися загубити „реєстраційний" порядок вступу на роботу.

Надумано було не погано, і в серпні 1905 року, в присутності військової влади міста Одеси, представників пароплавних кампаній, перед тисячним натовпом моряків урочисто відправили молебіня з нагоди відкриття контори „Реєстрації моряків Чорноморської фльоти". Цілий день весело гуляли судові команди і далеко та широко в порту лунали патріотичні пісні. А другого дня до управління новонародженої спілки прийшли виборні, обрані за ласкавої і жвавої участи начальства. „Реєстрація" почала роботу. Дивна доля спіткала цю незвичайну спілку. Робітничі спілки не хотіли приймати її до свого товариства і сторонилися її: надто бо вже відгонило від неї Зубатівщиною, а в тім, за три місяці по тому, коли загинули всі робітничі організації, загинула й нова спілка моряків. Життя взяло своє. І позна-

чена пролетарською позначкою спілка не уникла своєї долі.

За три місяці свого існування спілка встигла нажити собі чимало ворогів серед тих, хто звик перед собою бачити лише зігнуту спину й потуплені очі людей, що продають свою робочу силу. Хоч і як гидко організовано цю спілку, хоч як не силкувалася дбайливо чиясь рука знешкодити її й обернути на іграшку в руках судовласників, її внутрішня сила, як організації пролетарської, перемогла все. З усіма своїми вадами „Реєстрація" спромоглася стати за справжнього оборонця інтересів моряків і пильнувала всіляких спроб звести на нівець вибороні здобутки. Надійшов грудень 1905 року. Російський робітник кинув на карту все і в кривавій боротьбі багато втратив. І моряки втратили свою найпершу організацію. Дирекція „російського товариства" з допомогою поліційної влади знищила свій винахід і закрила „Реєстрацію".

Вороги її тріюмфували.

— Тепер ми вам покажемо реєстрації! — лунало по судах.

Капітани, помічники, механіки, машиністи—всі посміхалися і потирали руки, і хмуро супилися матроські обличчя.

Відтоді за центр усіх домагань моряцьких стала „Реєстрація". Заколоти не вщухали, і поєднання слів „страйк" і „Реєстрація" обернулося на звичайне, лунало скрізь частіше та частіше. Неминучість боротьби за „Реєстрацію" дедалі робилася виразніша.

І от, у січні 1906 року, саме тоді, коли я почав в одеському порту свою роботу підпільного пропагатора, маса моряків усвідомлювала цей свій свіжий перший

досвід колективного життя і вже приходила до певних цілком виразних таких висновків:

1) „Реєстрація"—могутня, дужа зброя самооборони і захисту інтересів судових команд у повсякденному судовому житті.

2) Але для цього треба, щоб вона цілком перебувала у „наших" руках, а не в руках дирекції, тобто була незалежна від неї в усьому — щодо фінансів, адміністративного, безпосереднього і посереднього впливу і насамперед щодо приміщення.

3) Тимчасом „Реєстрація" мусить бути рівноправна з судовласниками і виступати, як єдиний репрезентант судових команд.

4) Вона мусить бути визнана. „Реєстрація" мусить мати монопольне право ставити на роботу за чергою на звільнювані місця—гарантія справжньої незалежности моряка від сваволі і підвалина справедливого розподілу роботи.

5) Побудувати організацію треба так, щоб виборні справді були в руках тих, хто їх вибирає.

6) Склад вибраних, дарма що всіх їх взято було з кубрика, зовсім не забезпечив ні від зловживань, ні від сваволі, ні від здатности підпадати впливові від дирекції, отже лише на „своїх" покладатися не можна.

7) Потрібен такий провід організації, щоб він не викликав щохвилини безпідставних і безглуздих конфліктів, а тимчасом твердо як мур обороняв виборені права.

8) Потрібна нова угода, де б мова мовилася не лише про обов'язки команд, ба й про їхні права.

9) Складаючи угоду та статута „Реєстрації", „нас обійшли", користуючися з несвідомости, — треба „не прогавити" надалі.

Отже, щоб не проґавити, все передбачити, обміркувати, зважити всі обставини й належним чином „зробити справу“ потрібна „людина“. І моряки до кожної особи, що прибувала до них з сторони, приглядалися, придивлялися: чи не може вона „зробити нашу справу“.

* * *

Після глибокої тиші, що запанувала по грудневому розгромі робітничого руху і московського повстання, російський пролетаріят весною 1906 року з поновленими силами кинувся в бій.

З першого ж погляду на нову хвилю економічної боротьби в око впадає впертість тих, що боролися. Таких упертих, великих, „затяжних“ страйків не знала досі Росія, і на самому характері цих страйків позначилося пережите. Робітнича кляса виявила тут незнану ще силу організованости і впертости в наступі, рівно як і буржуазія виявила тепер надзвичайну впертість. І в цій новій смузі боротьби, у смузі організованости і непохитности, пролетаріят перемагав, як перемагав він і за часів бурхливих сутичок і раптових вибухів. Чи не найяскравіше і найхарактеристичніше явище цього нового періоду економічної боротьби є літній страйк моряків чорноморської торговельної фльоти 1906 року. Своїм завданням і метою, своїми наслідками і всіма перепітіями він дуже цікавий. Цікавіший він ще й тим, що підчас цього страйку уряд залучив до нього, як ворожу повсталим командам силу, військових моряків з Севастополя.

Наближалася весна. Одеський пролетаріят випростався і з новою бадьорістю кинувся у страйки, крок по крокові виборюючі втрачені позиції. Робітничі

спілки росли, множилися. І незабаром, мов пожежа, Одесу охопили страйки, а за страйками народжувалися спілки. Боротьба ширшала, зростала й потреба на організації. Непереборним прагненням організуватися перейнялися і моряки. І їм хотілося мати свою спілку, професійну спілку, як усі, вони жадали масової організації. Та гай-гай! Шляхи до неї перекопано. Марно домагалися моряки у генерал-губернатора дозволу зібратися—їм дозволу не дано. Ситуація набирала виразности: треба або йти на пробій, або відмовитися від думки мати свою професійну спілку. Моряки обрали перше. Та не одразу стали моряки до страйку. Думка їхня напружено працювала, шукаючи виходу. „Реєстрацію" закрито. Професійної спілки не дозволено. Що діяти? Вирішили спробувать організуватися у таємну спілку, що має ту саму мету, що й легальні спілки інших виробництв. Організуймося—бодай так, доки зміниться стан речей, а лише но він зміниться легалізуємося. Але думка ця не могла здійснитися. Знати було, що таємна спілка не спроможна заступити легальну, неспроможна виконувати завдання, що стоять перед нею.

— Нам потрібна справжня спілка, а не цяцькова. Треба страйкувати, тоді дадуть спілку,—гомоніла маса. Були спроби заперечувати, що не дозволив, бач, генерал-губернатор, а збитків зазнають від страйків судовласники. Але заперечення мусили замовкнути, коли з'ясувалося, що в закритті „Реєстрації" не малу ролю відограла управа „Російського товариства" і що вона ж таки інтригує і проти відкриття спілки. Всі сумніви розвіялися, коли довідалися, що генерал-губернатор у своїй відмові дозволить організувати спілку послався

на міркування в цій справі директора „Російського товариства".

Коли з'ясувалося, що немає будь-якої найменшої надії дістати дозвола на організацію спілки, моряки заходилися енергійно готуватися до страйку. Скликали збори та й не одні, де обмірковували питання, чи відмовлятися від думки організувати спілку, а чи розпочинати боротьбу за право мати спілку, як і робітники. Троє зборів, одні по одних, рішуче висловилися за боротьбу.

На зборах тих перебували майже всі моряки, що були саме тоді в Одесі. Принципово страйк ухвалено. Лишалося визначити, коли його розпочинати. Одні збори ухвалили розпочинати страйк 15 травня, а другі, скликані через день, ухвалили прискорити і призначити на дванадцяте. На цих останніх зборах великі суперечки точилися про те, чи не відкласти початок страйку на після 15 травня. Справа в тому, що Одеса тих днів перебувала під загрозою єврейського погрому, і в місті жваво циркулювали чутки, ніби на 15 травня призначено погром. Виникло питання: чи не приєднаються до лав погромників страйкарі-матроси. Але тут таки дано рішучу відповідь, що погромник і страйкар—нічого спільного не мають і що отже всі побоювання безпідставні. Збори ухвалили розпочати страйк другого дня о 8 годині після сніданку і заходилися вибирати страйковий комітет. Наприкінці зборів налетіла поліція, але справу вже було зроблено. Страйк уже не залежав від зборів. Не знімаючи жодних суперечок з поліцією, збори мирно розійшлися. Поліцаї були задоволені: їм приємно, що не виникло жодних непорозумінь з моряками (люди одчайдушні), і тимчасом розігнали важливі збори.

Задоволені були й моряки: кожний з них ніс на ерці думку про страйк.

Ранком 12 травня стали пароплави. Поснідавши, норяки посходили на берег, лишивши по одному чоло- ікові доглядати речі. Страйкарі з команд почали зби- атися до розташованого над портом миколаївського ульвару *) і незабаром захопили його. Веселим і галас- ливим натовпом з'явилися моряки на бульварі—„погу- яти", як казали вони. Їхній демократичний вигляд, евимушені вільні слова й жести швидко примусили никнути чисту публіку. Моряки опанували бульвар. оліція тримала себе коректно. Від того часу буль- ар правив страйкарям за місце зборища. Щодо одно- тайности страйк, четвертий в Одесі, перевершив усі опередні. Не було юрм страйкарів, що знимали аких, які хотіли працювати, не було ні сутичок, ні кандалів на цім ґрунті.

Від самого початку все сприяло страйкові. Момент вибрали вдало. Щойно настав травень, година устано- вилася чудесна, а це зменшувало потребу на захи- сток і тепло. З другого боку саме почали надходити вантажі і прибувати пасажири, а це мусило, звичайно, дуже вплинути на податливість судовласників. Ніхто й гадки не мав, що боротьба затягнеться і найнедовірливіши гадали, що страйк триватиме щонайбільше два тижні. Дехто навіть гадав, що все скінчиться за сім день.

Справа розпочалася добре. Треба її провадити далі. Для розмов з власниками та для проводу в страйку обрано страйковий комітет. Перед ним і пов- стало питанння, як бути надалі.

---

*) Тепер—бульвар ім. Фельдмана.

На першій таки нараді з'ясувалося, що страйковий комітет лише тоді спроможеться виконати покладені на нього обов'язки, коли за всіма його постановами і діями стоятиме виразно висловлена воля страйкарів. А це можливо тільки в тому випадкові, якщо всі дії й учинки, всі пляни й наміри комітету обмірковуватимуть і всі ті, що вже страйкували. Одно слово, першої ж таки хвилини виникла потреба скликати загальні збори моряків. Але саме в цьому й полягало—„але". Успіх страйку цілком майже належав від того—відбудуться, чи не відбудуться збори. А зборів моряків саме й не дозволив генерал-губернатор. Що діяти, щоб вибороти збори? Ухвалили зачекати, доки покличуть виборних, а там заявити, що говорити від імени моряків вибрані можуть лише тоді, коли дістануть на те уповноваження від усіх страйкарів, і коли самі виборні точно знатимуть, чого хотять і чого не хотять страйкарі. А з'ясувати це можна лише на загальних зборах. На тому й порішили: сидіти й чекати, доки власникам надокучить нічого не розуміти у страйкові, і вони відчують непереборну потребу з'ясувати стан. А тоді й дозвіл прийде сам собою.

І справді: на третій чи четвертий день по бульварові вже шукали виборних.

Ті стали перед ким належало. І в наслідок—яка радість!—на завтра скликаються загальні збори з'ясувати наші вимоги.

Другого дня тисяч зо три моряків юрмилося на дворищі начальника Одеського порту.

Справа обернулася так, що одного дня не вистачило, і три дні підряд збиралися моряки з'ясовувати свої потреби. Тепер уже страйк став на твердий грунт.

Вимоги з'ясовано, постанови ухвалено, обрано виборних. Кожний поніс у свідомості, що загальну справу доручено людям, яких вони сами обрали й ухвалили. Воля й думка трьохтисячної маси злилися в єдине. Страйк набув офіційних репрезентантів в особі вибраних. Страйк легалізувався.

Безліч роботи й праці було у майбутньому.

Та початок був такий вдалий, що на майбутнє всі дивилися з твердою надією.

* * *

Минав тиждень, вже настав другий. День-у-день з ранку до бульвару сходилися матроси й густо залюднювали його надвечір. Зносини страйкарів між собою і страйковим комітетом, боротьба різних думок і течій серед страйкарів, ціла повсякденна робота, думки й чуття учасників страйку—все це відбувалося на бульварі. Там і дозвілля перебували. Кожен міг бачити, як на положистих схилах бульвару, вкритих травою й деревами, лежали і сиділи купки моряків і марнували свій час кожний за своїм смаком і вмінням. Там у голос читають газету, тут „ріжуться" в карти, третя купка палко дебатує політичне питання, або коментує популярну брошуру. Невибагливіші намагаються надолужити час відірваний від сну у плавбі. Настрій впевнений, благодушний.

Тим часом судовласники намагаються вживати заходи. Не можна сказати, щоб вони могли похвалитися чимсь новим і оригінальним: звільнення, загроза перечимсь новим і оригінальним: звільнення, загроза передати паспорти до комісії, невиразні обіцянки поступитися, „як що станете на роботу" та розповсюджування через відданих агентів темних чуток, що відгонять

4896.

провокацією—от і все, на що вони спромоглися. Розпочинати ж переговори вони не виявляли найменшого бажання.

— Потовчуться на бульварі, проп'ють грошенята та й прийдуть поклоняться — так дивилися вони на справу.

На їхнє лихо справа стояла гірше про них, хоть би й через те, що п'яних серед страйкарів, що за звичайного часу високо тримали прапора „монополькн“ тепер не було.

Час плинув. Господарі мовчать. Настрій робиться рішучіший, обличчя похмуріші й непохитніші. „Хотять голодом узяти“—міркує маса і міцніє в непохитності. Перейшло і за два тижні. Страйковий комітет, не виступаючи перший, тимчасом користується з усякого випадку завести розмову з судовласниками. Якась особа, що мала зв'язки з власниками, запропонувала свої послуги, як посередник. Страйковий комітет радо прийняв пропозицію. Пробу судовласники відсторонили і твердо стояли на своєму: „спершу на роботу, а потім уже розмовлятимемо“. Це визначало здатися на ласку переможця.

Бульвар, як і передніше, був повний моряків. Страйк тривав далі. Трьох членів страйкового комітету заарештовано. Комітет поповнив свій склад кандидатами і заявив, що жодних переговорів не розпочне, доки не випустять заарештованих. Вийшов і третій тиждень страйку, а стан речей ні на крок не наблизився до кінця. Обидві сторони чекали—хто переможе, чия воля, чия непохитність візьме гору.

У слабіших душах виникали сумніви щодо кінця страйку. Сумніви швидко ширяться. Вагання й хвилю-

вання підсилюються, настав критичний момент для страйку. Зірветься, а чи витримає настрій? Рішучість трьохтисячної маси схитнулася, але встояла. А тут саме пройшла чутка, що приїздить спеціяльно відряджений полагодити справи урядовець від міністерства. „Кінець близько“—порішили всі. Урядовець справді прибув і енергійно взявся підготовлювати кінець військових дій. Спершу він погомонів з судовласниками. Потім попробував ґрунт серед виборних від моряків і переконавшись, що обидві сторони не від того, щоб домовитися, скликав нараду з представників обох сторон.

На двадцять третій день страйку розпочалася нарада. Була вона белелюдна й урочиста. Приїжджий урядовець головував. І він, і промовці від судовласників хотіли поставити справу на ґрунт „довір‘я“ сторон. Але це довір‘я було шито надто вже білими нитками і представники від моряків воліли стояти на грунті „недовір‘я“ одні до одних. Вартість фраз про довір‘я швидко виявила свою справжню цінність, лише мова зайшла про вимоги, що їх висунули моряки. Неможна сказати, щоб на поведінці судовласників відбилося вагання. Вони дуже швидко формулювали свої умови: 1) негайно стати на роботу, 2) збільшити робітний день на дві години у противагу вимозі зменшити його на три години, 3) набавити платню за таким хитрим розрахунком, що полягав лише в тім, що вони набавляють рівно стільки, щоб дві зайвих години робітного дня не були не оплачені.

Так говорили судовласники на двадцять третій день страйку.

Виборні від команд виставили десять найважливіших вимог, що їх треба було негайно задовольнити. Серед

цих вимог чільне місце посідали вимоги: відкрити реєстрацію, набавити зарплатню, зменшити робітний день, збільшити платню за понадурочну роботу, сплатити за час страйку. Природньо, що обидві сторони договоритися не могли і перемови перервалися. Приїжджий урядовець сам прибув на збори моряків і, посилаючись на обов'язки перед батьківщиною тощо, умовляв моряків піти на поступку. Спроба не мала жодних наслідків.

Судовласники трохи збавили тону, але на перешкоді стояла „Реєстрація". Через урядовця вони запропонували „Реєстрацію", де за фактичного господаря були адміністрація і представники від судовласників. Цю пропозицію моряки рішуче відкинули, а розчарований урядовець поїхав собі.

* * *

Тепер уже було ясно, що домовитися навряд чи пощастить, що боротьба мусить кінчитися цілковитою перемогою якоїсь сторони. Справа затяглася. Настрій страйкарів міцнів, грошова допомога від робітництва одеського надіходила в достатній кількості, бульварне життя точилося своїм порядком.

Вийшов і п'ятий тиждень страйку. У лавах ворогів розпочалася жвава діяльність. Страйк вирішили вони зламати. Перше вийшло в похід „Російське Товариство". Одного чудесного дня з'явилося оповіщення про те, що готуються вийти два найбільших пароплави „Російського Товариства". Оповіщення страйкарі прийняли недовірливо: це вже було третє повідомлення, а пароплави жодного разу не рушили з місця.

Та за цим разом справа стояла серйозніше, аніж до того: з Севастополя привезено військових матросів, і призначеного часу пароплави вийшли в море.

Ціла буря лютого обурення знялась на бульварі, настрій круто змінився: з мирно-вичікувального він обернувся на напад. У повітрі повійнуло громовицею. Війнуло порохом у буквальному розумінні. Дивлячись на два пароплави, що вийшли в море і сподіваючись, що за ними вийдуть інші, передовий актив страйкарів цілком справедливо затривожився, що це внесе розклад в маси нестійких елементів, досить виснажених затяжною боротьбою. Використання військових моряків, як штрейкбрехерів, прийняли за гасло до боротьби всіма засобами й питання про терористичні акти—про бомби й револьвери само собою вийшло на кін. Гуртки бойових і непохитних моряків поставили його на обговорення, виходивши з тих міркувань, що „не можемо ж ми сидіти склавши руки, як у нас під носом виводять у море пароплави".

Тактику масової дисципліни, витриманости, солідарности й упертости визнавали за безперечно хорошу, „справжню" до певного часу. Тепер цей час надійшов: лише втрутилися до страйку військові моряки, як застосовувана до цього часу тактика знати схибила.

Такий був новий хід думок маси, а анархістська та анархо-есерівська ідеологія негайно підвела під ці настрої фундамент.

І ми в страйковому комітеті відчували, що зміна настроїв загрожує вирвати з наших рук провід, що перейде до якоїсь енергійної ініціятивної групи „активістів", що вже сидять десь під кущиком, як сиділи були ми напочатку страйку, і складають пляна дій та

своїх „рішучих заходів". Чутки про це дедалі надіходили впертіші. Завдання, обговорюване по цих групах, полягало в тому, щоб вивести з ладу перший таки, призначений вийти в море, пароплав, висадити його в повітря з вантажем і пасажирами саме тоді, як він рушить з місця.

Важко сказати, як би обернувся цей страйк, якби він вступив на цей шлях. Безперечно він не кінчився б щасливо про моряків, бо герць моряків з усім поліційним і військовим апаратом репресій, що його, звичайно, за такого повороту справи висунули б на кін, міг кінчитися лише поразкою моряків. Наші шанси на перемогу полягали у витриманості. Кожному бо зрозуміло було, що з допомогою військових моряків можна вивести в рейд кілька пароплавів, але не можна налагодити нормального руху, бож не можна взяти три тисячі військових моряків з служби і обернути їх на торгових моряків. Отже, справа полягала в тому, щоб не піддаватися вражінню, витримати цю провокаційну вихватку і не дати приводу розгромити страйк репресіями. Така була плятформа, що її висунув страйковий комітет у противагу плянам палких голов і „рішучих заходів".

На бульварах та його схилах закипіла жорстока боротьба довкола питання, що діяти, і сказати, що саме кінець-кінцем узяло б гору дуже важко. Тим часом уже далися взнаки спроби з пароплавами, що вийшли в море з військовими командами. Незабаром ми довідалися, яким гнівом бурхали серця підневільних рабів „царської величности", коли вони власними руками мусили зривати страйк своїх братів. І від жару сердець їхніх перегорали й топилися вальниці в машинах, перегорали й тріскалися рурки в казанах, помпи

гнали воду навспаки, стерно не слухалося штурвала й пароплав хилився на пристань або на суміжне судно, пробивав свій бік, або чужий... Одно слово, коли в управі „Російського Товариства“ зібрали всі телеграми з рейсів від капітанів та агентів і прикинули на рахівницях, приблизно, у що стане ця іграшка з військовими командами, підсумки одразу показали, що пустувати годі. Тимчасом розпалювалася суперечка довкола питання, висаджувати в повітря пароплави чи ні, і де-не-де справа на цім ґрунті доходила до серйозних бійок, як це несподівано головний наш ворог запросив ласки: на дверях „Російського Товариства“ викинуто оповістку, де позначено економічні поступки, на засадах яких командам пропонувалося припинити страйк.

Це був сороковий день нашого страйку. Моряки юрмами стояли коло оповістки вивчали її, а вивчивши робили висновок:

— Якби до всього цього дописали внизу, що дають „Реєстрацію“, то й на пароплава б іти можна.

Справді, досить було глянути у страйковому комітеті на принесену нам копію з оповістки, як ми зрозуміли, що в них позначено всі наші вимоги. Навіть сплата за час страйку стояла на місці. Щоправда, у половинному розмірі—гріх, мовляв, пополам. Бракувало лише „Реєстрація“.

Ми подалися до контори „Російського Товариства“ на переговори. Зустрічні моряки, що поверталися від оповістки, сквапливо давали нам дорогу, вітали й вигукували нам навздогін:

— Глядіть, без „Реєстрації“ не повертайтеся!

В управі, „Російського Товариства“ справа полагодилася за три хвилини. Прибувши, ми зараз же зая-

вили, що економічні поступки становлять лише половину справи і до того меншу, а друга половина і головніша—„Реєстрація". Без „Реєстрації" ні один моряк не ступить з берега на пароплав. Нам відповіли, що в принципі погоджуються, але треба обміркувати.

Того ж дня увечері розпочалися в присутності товаришів, обраних контролювати дії страйкового комітету підчас переговорів офіційні засідання страйкового комітету з дирекціями „Руського" і „Російського Товариства" з метою опрацювати угоду. Сиділи ми над пунктами угоди і „Реєстрацією" вперто, але справу зробили за три дні. На сорок третій день ранком директор „Руського товариства" привіз примірник статуту „Реєстрації" з дозволом від генерал-губернатора на відкриття.

Так знову історія звела на Чорному морі військових моряків і торговельних, після першої їхньої зустрічі за потьомкінських днів.

* * *

Виборона страйком „Реєстрація" існувала не довго. Та це й зрозуміло. Революційні сили підупадали й реакція дедалі більше брала гору над робітничою клясою. Здобутки 1905 року і першої половини 1906 ліквідували один по одному. Чи не найбільше досягнення становило легальне існування професійних спілок. Під тиском поліційного режиму ці спілки гинули одна по одній. Міцніше за інші стояла „Реєстрація", але загибіль її була неминучіша, що більшу перемогу робітництва втілювало її існування. За тодішніх умов вона становила далеко висунутий у ворожу зону міцний форпост. Взяти його ворогові можна через велику

силу, але падіння його неминуче визначала вся військова кампанія в цілому. Підготування до повалення розпочалися незабаром по тому, як знову відкрита „Реєстрація" розпочала свої нормальні повсякденні дії. [1])

За центр змови проти „Реєстрації" стала головна контора „Руського товариства пароплавства і торгівлі" в Одесі. Там, у тиші інспекторського кабінету і складено докладного пляна військових дій, що полягав от у чому. Закриття від влади „Реєстрації" неминуче викликало б перерву в пароплавному рухові й роботі в порту, отже, завдання полягає в тому, щоб страйк цей з перших таки кроків знесилити, зірвати. Отже насамперед треба організувати кадри, придатні заступити моряків і підтримати пароплавний рух. Виконати це завдання перебрав на себе союз руського народу. На Дніпрі він заздалегідь зібрав деяку кількість пароплавних службовців, готових стати на службу за першим наказом. Самій Одесі він віддавав своїх членів виконувати всіляку роботу під час страйку і свої загони охороняти пароплави та штрейкбрехерів. Далі вже опрацювали саму техніку закриття „Реєстрації". Одного чудесного дня на всіх пароплавах, де б вони саме тоді не були, капітани мусили прочитати командам „проклямації" від контори „Руського товариства" про закриття „Реєстрації", про зміни умов роботи. Тут таки від команд належало взяти підписку про згоду на нові умови. Тих, що не підпишуться, негайно звільнити. Далі з прибуттям до Одеського порту малося за допомогою

---

[1]) Проте, як готувалися моряки до боротьби за „Реєстрації", як вона жила і працювала, див. у моїх мемуарах видання Т-ва Політкаторжан: М. Адамович „На Чорному морі" (Нариси минулої боротьби), та „Чорноморська Реєстрація".

військової сили ізолювати команди від берегових моряків. Накреслено ще цілу низку заходів, але щойно згадані були найголовніші. Складено навіть і текста проклямації.

На лихо, про цей плян довідалася управа „Реєстрації“ передніше, аніж гадали. Документа викрали й передали до управи „Реєстрації“. Доки управа обмірковувала що робити, голова союзу руського народу в Одесі, граф Коновніцин оголосив у Кишинівській газеті телеграму з пропозицією безробітнім робітникам і селянам через його йти на роботу на пароплави „Руського товариства“. Знати, підготування штрейкбрехерів було незадовільне, і він хотів прискорити справу. Це була медвежа послуга. Телеграма негайно потрапила до рук управи „Реєстрації“ і з нею члени подалися до контори „Руського товариства“ з вимогою дати пояснення. Дирекція зовсім розгубилася, була бо певна, що про пляни змови „Реєстрація“ не знає. Це завчасне викриття плянів і пояснює відсунення закриття „Реєстрації“. Тим часом, напочатку жовтня „Реєстрація“ дістала пропозицію надіслати своїх представників до особливої наради при міністерстві торгівлі і промисловости, де мусили складати проєкта реєстраційних морських контор, щоб потім подати його до державної думи на затвердження. Сама ця комісія і запросила представників від усіх морських організацій, судових команд і судового начальства. „Реєстрація“ призначила двох уповноважених в тому числі й мене.

На нараді я й мій товариш [1]) були єдиними делегатами від судових команд. Решту моряків відрядило

[1]) Олександер Дориминдонтович Яковлев, нині працює в ЦУМорі.

судове начальство. Ми, проте, спромоглися згуртувати довкола себе перейнятих демократичними настроями представників судової адміністрації Чорного і Каспійського моря і заходилися воювати. Склад комісії був досить строкатий: міністерські урядовці, колишні морські генерали, представники великих пароплавних товариств, різні таємні радники, що присвятили себе вивченню морської справи і, нарешті, представники від професійних організацій. Усе це зійшлося в залях міністерства торгівлі і промисловости.

Доки ми там обстоювали інтереси судових команд проти освічених таємних радників та пихато неосвічених німців-шкіперів на Балтиці, в Одесі нарешті, вирішили прикрити „Реєстрацію". І того ж таки дня спалахнув страйк. Ми негайно покинули нараду заявивши, що уряд однією рукою запрошує моряків радитися про реєстраційні контори, а другою руйнує ті, що вже існують, і що, зважаючи на таку політику, представникам від моряків не годиться бути на нараді.

Ми сіли на потяг і різними шляхами подалися на Одесу. На нас чекали і моряки і поліція. Товариш мій таки прослизнув до міста, а мене взяли на вокзалі портові жандарі, що спеціяльно там стерегли і знали мене на обличчя. А далі в'язнична брама зачинилася за мною майже на рік.

* * *

Коли в Петербурзі дістав я повідомлення про закриття „Реєстрації" і початок страйку, в мене не було жодних сумнівів ні щодо наслідків цієї боротьби, ні щодо форм, яких вона набере. Цілком ясно було, що з

„Реєстрацією“ поквитаються на чому б там не стало. З другої сторони не менш ясно було, що моряки зіткнувшись у своїй боротьбі з усілякою сваволею і переконавшись у безнадійності за тодішніх умов масової боротьби вкинуться з усією пристрастю у скрайність.

Так воно й було. Цей зимовий страйк обернувся на смертельну трагічну боротьбу між усіма силами, висунутими проти „Реєстрації“, і жменькою моряків, що важили всим, щоб лише завдати найбільшої шкоди ворогові.

Зупинити пароплавний рух страйкарям не пощастило. Листопад—час, коли навігація зменшується до мінімуму, і переважна більшість моряків перебуває на березі без роботи. Оголошення страйку лише приєднало решту до цієї безробітньої маси. Страйкарів негайно заступили „союзники“. Союз руського народу поставив заразом і свою охорону і в портові, і на пароплавах. „Союзники“, а між ними гімназисти і студенти, заступили і портових вантажників, що страйкували з чуття солідарности до моряків. Військова влада забила порт військом і зовсім відрізала пароплави від узбережжя. Рух пароплавів, отже, не зупинився, і всі моряки опинилися не страйкарями, а безробітними. Цілком натурально, що в цій масі виникла і зміцніла рішучість загальмувати рух іншими способами, якщо страйк не досяг мети. Почали висаджувати пароплави в повітря, палити їх, викидати на мілину, виводити на каміння. У самім портові чинили нічні збройні напади на пароплави, що їх охороняли „союзники“.

Моряки були ладні на все, важили навіть життям, щоб лише пароплав, який вийшов з Одеси, не відбув

плавби щасливо. Часом здавалося, що цю безоглядну витівку справді буде виконано. Не минало і дня, щоб той або той пароплав не вибував з ладу. Здавалося, що обидві сторони затялися радше знищити цілу фльоту, аніж поступитися. Якби вистачило снаги, то либонь справа тим і кінчилася. Це не була боротьба робітників з роботодавцями, а смертельний бій реакційної сили з революційною, своєю суттю пролетарською.

Та сили були не рівні. Ще підсилено патрулі, ще підсилено охорону, і дальша боротьба вже не можлива. Разом з тим розпочалися масові арешти та висилання моряків. Маса втратила найактивніших своїх людей. Повз мої вікна в одеській в'язниці пройшли сотні моряків, нещадно відряджуваних до всіх закутків Росії.

Кошти скарбниці кінчалися, голод і холод, а далі розбрат у страйковім комітеті довершили справу. Моряків переможено по майже місячній боротьбі... „Реєстрацію" переможено.

Тепер розпочалася розправа над переможеними. Всі, що бажали повернутися на роботу, мусили звертатися до контори „Руського товариства". Там було складено „чорні реєстри", і кожного, що бодай чимсь спричинив незручність начальству, без жалю гонили. Тих, що приймали, записували не питаючи їхньої згоди до союзу руського народу. За найменший протест проти цього негайно вигонили назавжди. На пароплавах запроваджено мало не військову дисципліну. „Союзники", що лишилися на службі по всіх пароплавах, першої ліпшої хвилини готові були револьверами та гумовими палицями підтримувати цю дисцип-

ліну. Вони ж таки взяли під свій догляд і тих з судового начальства, що не досить енергійно тиснули на команди. Це була озброєна диктатура союзу руського народу на пароплавах, неофіційний військовий стан, фашистська диктатура, як сказали б тепер за наших днів.

Але і з переможеними, що підупали на духові, моряками доводилося бути обережними. Досі у своїй боротьбі вони не займали поодиноких осіб. А тепер капітанів двох пароплавів забито. У стрілянині, що зняла поліція, загинули й ті, що їх забили. Це було грізне застереження. Зарвавшись переможці відчули, що всьому є межа. Як це не дивно, але два постріли ці поліпшили взаємини. В настрої переможців сталася зміна, і від того часу життя на пароплавах почалося налагоджуватися на мирніший лад.

Поволі старі команди почали повертатися до пароплавів. Поволі, згодом, і чорносотенців заступили колишні реєстраційні моряки. Записані до союзу руського народу лишалися там, бо вихід, як і передніше, спричинявся до звільнення. Але наймати почала вже не контора, а за старим звичаєм судова адміністрація. Ця остання згодом перестала вимагати писатися до „союзників". Весною, коли розпочалася навігація, коли виникла гостра потреба на старих, досвідчених моряків, судова адміністрація здебільшого й сама під усякими соусами дбала, щоб спекатися „союзників" і замінити їх на старих досвідчених реєстраційних моряків. Потроху, помалу всі повернулися до попереднього, передреєстраційного стану, і лише де-не-де затримався один чи там два „союзники", що асимілювалися з моряками і втратили все „союзницьке", крім назви.

* * *

Настали гіркі роки реакції. Понад три роки тривала вона, вкриваючи неосяжну територію колишньої держави Російської шибеницями та мережею каторжних централів. Після вдалої втечі з в'язниці і невдалої спроби влаштувати іншим товаришам самовизволення з в'язниці на волю, я зник за кордон і жив в еміграції. Розбиті у відвертих сутичках судові команди плавали затиснуті в лабети судового начальства. Але духу їхнього не переможено, вони нагромаджували сили, нагромаджували енергію, і нишком мріяли про ті часи, коли знову спроможуться помірятися з ворогом, що сів їм на карк. Чекаючи цієї нової сутички, вони силкувалися підготуватися й економічно: на цілій низці суден організували нелегальні каси боротьби. Доля цих кас досить сумна: багато грошей загинуло або через те, що каси провалилися, або через непорядне ставлення тих осіб, кому доручалося кошти.

Тоді ж таки деякі есери пробували розгорнути серед моряків суто-політичну роботу з опорними пунктами за кордоном. Утворену в наслідок цієї роботи групу з моряків незабаром жандарі ліквідували і з десяток чорноморців дістали в цій справі в'язницю й заслання на Сибір.

Далі, 1911 року, рух знову вирується в одкритих формах у вигляді раптового короткотермінового невдалого щодо наслідків, але дружнього пароплавного страйку в Одесі. Та не зважаючи на провали й невдачі різноманітні, масова енергія не вичерпувалася, рішучість боротися не занепадала. Отже, активніші елементи на пароплавах почали міркувати про те, щоб вчинити

щось велике, добре підготуватися й обравши слушний момент завдати ворогові якнайбільшої шкоди. З цією метою вони заходилися розшукувати старих своїх, випробуваних у минулій боротьбі, керівників, людей, що на них моряцька маса звірялася без вагань і ладна була йти за ними на боротьбу, на жертви. Отже, вони розшукали і мене в еміграції, у Мюнхені, а другого—мого товариша з літнього страйку та по роботі в „Реєстрації“ спільними зусиллями ми відшукали аж на Архангельському засланні.

Цим розпочинається другий, Костантинопільсько-олександрійський період масового руху моряків Чорноморської торговельної фльоти, пов'язаний з утворенням так званого „закордонного центру“ і виданням підпільної професійно-революційної газети „Моряк“.

* * *

Доки я мирно сидів у Мюнхені, змінюючи щодня хемічну лябораторію на читальну залю університетської бібліотеки, а бібліотеку на партію шахів увечері в кав'ярні „Еліт“ або „Шелінгсальоні“—все було добре. І дарма, що паспорт у мене був суто-липовий, з непевними плямами, що лишилися від не дуже вмілої хемічної операції, коли змінювався його власник, проте мене ніхто й ніколи не займав.

Я, як і переважна більшість емігрантів „дев'ятсот-п'ятників“, гриз не зовсім молодими, майже тридцятьрічними, зубами недогризену перед 1905 роком Хеопсову піраміду університетської науки, жив якимсь незрозумілим способом, не мавши ніякого абсолютно твердого бюджету і перебиваючись тугим підтяганням паска, боргом господарці за комірне, в'падковими

заробітками й дуже нерегулярною і нещедрою допомогою від друзів та рідних з Росії. Одно слово—життя студентсько-емігрантське, напівголодне й непевне.

Так прожив я майже два роки, і за ввесь час жодного разу не спостеріг непевних явищ довкола себе. Попервах, за засвоєною в російських бойових обставинах звичкою, я, виходивши з дому, кидав непомітним, швидким, пильним поглядом довкола й потім „маневреним маршрутом" прямував вулицею, намагаючись всякими несподіваними рухами й поворотами викрити в байдужому натовпі шпика, що міг стежити за мною. Але незабаром довелося переконатися на тому, що в Мюнхені вуличного стеження немає і шпика, що ходить по п'ятах, не знайшлося. Отже, без потреби зникали й інстинктивна нашорошеність і всі навички затравленого звіря, набуті в умовах конспіративної роботи в Росії.

І от до мирного і благодушного життя мого в Мюнхенській „російській колонії" раптом врізалася несподівана різка нотка, що долинула з узбережжя далекого Чорного моря: команда з „Чихачова" надіслала листа, розшукавши мене через редакцію журнала, де видрукувано нариси про Чорноморських моряків та їхню еміграцію.

Лист правив мені за пряму відповідь на питання, що його вперто дебатували тоді в партійних колах і в партійній пресі—чи стоїть Росія перед новим піднесенням робітничого руху, а чи в робітничих масах і досі ще немає просвітку в мороці реакції, що оповив їх після поразки 1905 року. Вістка, подана від моряків з пароплава, де за традицією добиралася міцна, революційним духом перейнята, чардачна, а надто машинова команда, красномовно промовляла, що смуга масової пасивности і пригнічености минається.

Вже саме те, що „Чихачова“ самовільним низовим напором вміло й надзвичайно просто поєднавши „переконання“ з „поневоленням“ очищено від чорносотенних штрейкбрехерських і непевних елементів, а замість них знову підібралася на ньому міцна родина „своєї братії“, один до одного, „як годиться Чихачівській команді“— вже одне це красномовно і про багато чого свідчило.

Прикінцеві рядки цього несподіваного листа, писаного в кочегарському кубрикові на „Чихачові“, повідомляли, що „ми всі, і чихачівці, і з інших пароплавів раді, що Ви, знати, живі і здорові, і гадаємо, що час уже знову посувати нашу справу, отже, й просимо Вас і сподіваємося, що Ви, як уже виявили себе нашою людиною і проводирем, знову візьмете штурвал до своїх рук і поведете наш людський корабель правильним шляхом і напрямком“.

А щоб не виникло сумнівів щодо одностайности настроїв серед моряків у цій справі, чихачівці ще на самім кінці дописали: „Чардачна команда так само вітає Вас і з усіма нами погоджується. Окремо Вам не пишуть, бо на нас кочегарів покладаються та й ніколи: гонять їх по шіснадцять годин на добу, як за найстарішого режиму“.

Безпосередній наслідок від одержаного листа виявився в тому, що питання про електронний склад речовини про взаємоперетворення матерії й енергії, а а так само, як і всілякі проблеми безмежности світу, втратили про мене одразу більшу частину свого смаку і принадности... Я почав готуватися до роботи.

Підготування полягало головно в тому, щоб домовитися листуванням з чорноморцями про те, де саме закласти основну базу роботи, та налагодити зв'язок

з Олександром. Молодий цей мореплавець, до речі мовити, саме тоді трудівними буднями між підручниками на лоні природи Архангельського заслання замітав сліди свого співучасництва в пригодах нашої „семірки“, що сильно скомпромітувала себе в начальницьких очах настирливою спробою вирвати з в'язниці тузень засуджених у справі про „Новоросійську республіку“. Тим часом суто-особисті справи вимагали певного завершення й ліквідації перед новою плавбою, що приведе напевне, до в'язничної гавані, і перекинули мене на недовго до Брюселю в Бельгії. Тут, у великому місті маленької країни, остаточно розв'язалося питання про мій від'їзд на роботу до моряків. Їхати треба було мені в напрямкові за тих часів не зовсім звичайному, як на робітника професіоналіста, на схід—до Костантинополя.

Там, на узбережжі уславленого красою, але мені ще незнаного Босфору, куди зовсім ще недавно перед тим за прикладом своїх стародавніх предків, пускав на дно зашитих у лантух своїх ворогів Абдул-Гамід, призначили ми побачення з Олександром. Зійтися ми гадали десь „в тєні чінари“, коло Ільдиз-Кіоска або „там десь“. Мушу признатися, що тоді, здалека, Ільдиз-Кіоск, цей розкішний султанський палац з величезним парком і розкиданими в ньому крихітними палациками султанських дружин, увесь оточений високим муром у кілька верстов завдовжки, я уявляв через свою необізнаність, як справді щось подібне до кіоску з зельтерською водою або до будки, де продають єгіпетські цигарки...

Чи серйозна була ця вся витівка з турецькими мінаретами, Босфором і російськими моряками? Якби й виникли щодо цього будь-які сумніви, то вони мусіли зникнути й розвіятися перед лицем простого й незаперечн-

ливого факту: гроші мені на дорогу зібрали команди кількох пароплавів і переказали до Брюселю. А якщо моряки починають з того, що „збирають", то до справи беруться серйозно.

Коли всі попередні перемови й листування закінчилися, я почав збиратися в дорогу. Готування, розуміється, помітили люди, що близько стояли й часто стикалися зо мною—двірські сусіди, знайомі з їдальні, де я обідав, товариші з партійної „групи сприяння РСДРП", до складу якої входив і я. Розуміється, звертались з запитаннями: „Чи правда, що ви звільняєте з такого от числа кімнату? Чи правда, що ви виїздите? А куди, якщо не вважаєте за нескромність?"

Відповіді мої на ці запитання мали розбіжний і невиразний характер. Одним я жартома відповідав, що мене ваблять до себе пригоди в гаремах Стамбулу і що шлях мій стелиться „туди на схід", куди широким помахом вказувала моя рука. Іншим,—що мені до смерти хочеться подивитися останні новини Берлінської опери, отже, всі думки мої летять на північ. Нарешті, ще інших я майже серйозно переконував, що не погоджуючись з віденською групою „Правди" в деяких питаннях „поточного моменту", я маю наміри посилкуватися особисто довести її проводирям помилковість деяких їхніх поглядів, отже прямую на Відень.

І, насправді, я мусив спершу заїхати до Берліну, де сподівався умовити на участь у справі мого найближчого друга, людину певну з усяких поглядів. Так само треба було мені зупинитися й у Відні, щоб остаточно домовитися в редакції „Правди" про підтримку моїх заходів серед чорноморців літературно-друкарськими засобами. Отже, Берлін—Відень—Костантинопіль і була

справжня моя лінія посування до мети. Але, як людина сьогодні каже про Берлін, завтра про Відень, а по завтрому про Константинопіль, то виникає підозра, що вона взагалі щось плутає, затаює і подастся, гляди, зовсім до іншого місця і що може Костантинопіль—справа ж бо йде про зв'язок з моряками—є лише співзвучний псевдонім Севастополя, де стояла військова ескадра і де революційну роботу на військових судах тоді вже розгорнуто було досить широко.

Отже, з погляду тих, хто сидів і „пильнував ладу" в Росії на Чорноморському узбережжі, багато важило з'ясувати точний напрямок моєї подорожі і не пустити мене з свого поля зору.

Усе сказане цілком пояснює, чому мене, лише я зрушив з місця, взято в залізне кільце цілої бригади шпиків. Приголомшений такою великою увагою, віданою мені, я два незабутніх дні вперто й напружено боровся, щоб вирватися з цього кільця й розпочати свою мандрівку „чистим", не притягти за собою до Костантинополя „хвоста" з перших таких хвилин робсти.

Кінець-кінцем, я таки свого домігся. Вирвавшись з кільця шпиків, перевіривши кілька разів певність успіху, я, покружлявши по Європі, взяв нарешті курс на Стамбул.

Справа, що до неї ми взялися в Костантинополі, була не мала. Своєрідність кола, побуту і стану тієї дільниці всеросійського пролетарського фронту, що його посідали за царату судові команди водного транспорту, уможливлювали зовсім оригінально влаштовану спробу прорвати полон моряків та річників і домогтися легального існування їхніх організацій. Наскільки може ручитися автор цих рядків, історія революційного руху робітничої кляси в Росії не знає нічого аналогічного до такої

спроби і вже самим цим вона була дуже цікава. Спроба полягала в тому, щоб мавши один міцно забронійований від жандарських лабет організаційний пункт— закордонний центр, утворити з цього центру міцну, широку, що охопила б усі моря й головніші річні артерії, організацію з приєднаними до неї осередками берегових робітників і зрушити у слушний момент пов'язану з цією організацією пролетарську масу на активну боротьбу з царатом.

На перший погляд багатьом здавалася цілком утопічною сама думка побудувати організації так, щоб центр, що сидить десь далеко в куточку за кордоном, здолав підняти і тримати в своїх руках важіль, на другому кінці якого скупчилася вся вага й маса розгорнутої на цілу Росію організації. Так, ця думка видавалася фантастичною всім тим товаришам, що на них я звірявся своїми плянами, спершу ніж перебратися до Константинополя і стати в центрі роботи. Пригадую розмову про це у Відні, куди я заїхав, щоб домовитися про допомогу та друкування задуманого, як першого заходу, друкованого органу моряків. Звичайно, всіляку допомогу обіцяли, але сама справа, що я її затівав, зустріла скептичне ставлення. А в тім, моє обізнання з моряками, обізнання з їхніми здібностями й ентузіязмом і з здатністю до впертого й непохитнього зусилля, перетвореної майже на інстинкт пролетарської дисципліни, дозволяло мені в плянах моїх іти геть далі, аніж то дозволяв, здавалося, тверезий обрахунок. Природно, що для здійснення тих плянів насамперед потрібен був кадр активних робітників серед самої маси моряків. Я знав, що вони є й підуть самовіддано на роботу лише, но зрозуміють до чого йде справа. І вони, справді,

знайшлися. Мало ймовірна на думку багатьох спроба—організувати із закордонного порту у всеросійському маштабі моряків річних і поєднаних з ними портових транспортників—по рокові роботи почала помітно набувати плоти і крови.

За головну зброю в цій роботі став підпільний з перших же днів видаваний орган „Моряк“, що надовго збережся в пам'яті чорноморців. Якщо придивитися ближче тепер до характеру цієї газети і до діяльности Костантинопільсько-Олександрійського закордонного центру, то в око впадає дивна на перший погляд річ.

З одної сторони робота має надзвичайно скромний, либонь, блідий звужений характер: газета не має яскраво виявленого революційного обличчя, мова її статтів досить стримана, сама організація уникає всього революційного—залучення до сфери його впливу військових моряків, утворення всередині самого союзу революційних груп, представництво центрів політичних партій. Поведінка організації, що неухильно з неослабним натиском зміцнює й поширює дедалі глибше свої організаційні зв'язки, зовні майже несмілива. А тим часом довкола цієї на перший погляд поміркованої організації відбувається справжня мобілізація всіх сил, що тоді були. Найрізноманітніші революційні організації налагоджують зв'язки з центром „Моряка“ і допомагають йому всім, чим лише можна. Латиські, естонські, фінляндські, російські—більшовицькі, меншовицькі й есерівські групи приєднуються до розгорнутої в Костантинополі роботи. Видатніші представники тодішньої революційної Росії допомагають їм. У свою чергу й царський уряд зосереджує проти „Моряка“ зливу скажених нападів, оголошує справжню, що

триває місяцями, війну морській організації. Напружуючи надзвичайні зусилля, щоб розгромити її, і неспроможний поквитатися з спілкою моряків у себе дома, на власній території, царський уряд робить спроби за межами Росії, зважується на світовий скандал, допускається згоди мати чужоземного „інформатора“ на майбутньому процесі, домагається ліквідації закордонного центру.

В чому ж розгадка такої невідповідности між поміркованим зовні характером організації і напруженням зусиль з одної сторони царського уряду з метою розгромити її, а з другої—революційних сил, щоб її підтримати і зберегти? Розгадка полягає в тому, що за скромним поміркованим обличчям морської організації і друзі, і вороги „Моряка“ не лише вбачали об'єктивну революційну суть роботи, ба розпізнали так само і ніде ні єдиним словом не зраджену революційність задуму проводирів Союзу. Задум же полягав у тому, щоб зміцнити бодай начорно кістяк нелеґальної на перший погляд вузько-професійної, що мала розгорнутися на всеросійський маштаб, організації судових команд з приєднаними до неї береговими відгалуженнями, викликати на ґрунті економічних вимог загальний страйк цілого водного транспорту й миттю висунути на чільне місце вимогу леґалізувати Союз. Далі, розгортаючи розпочату боротьбу, залучаючи до страйку солідарности дедалі ширші робітничі маси, обернути рух водників на загально-пролетарський виступ під гаслом волі спілок, надавши йому політичного змісту боротьби за волю коаліцій. За стрижень у цій боротьбі правила б уперта, твердо засвоєна, виплекана й вистраждана вимога від моряків і річни-

ків—дозволити легально існувати їхній професійній організації.

Таке завдання—обернути економічний страйк судових команд на вихідний момент всеробітничого політичного виступу—свідомо ставили ми—проводирі центру, ніколи не висловлюючи цієї своєї думки, але вперто працюючи над її здійсненням. А в тім, дарма що ми мовчали, кожний революціонер і кожний охранник прекрасно усвідомлювали, що зчиниться в умовах підвищеної після ленського розстрілу активности робітничих мас, якщо моряки й річники „ахнуть" загальний страйк.

Відси і дружня підтримка революціонерів, відси ж таки і жандарський обух і підсилена провокація охранки.

Чи не був цей плян звичайними мріями невеликої купки інтелігентів? Ні, він не був мрійливою вигадкою, насамперед уже через те, що нам пощастило створити справді масову широку підпільну організацію, з якою довго довелося боротися, з великим напруженням сил, оборонцям царського трону. З цієї настирливости й упертости з якою нам чинили вдари, ми бачили, що нас мають на серйоз. Але якою мірою нашу організацію вважали за небезпечного ворога, до якої міри наші широкі пляни були реальні й викликали величезний стратегічний контрплян від усіх органів влади царської Росії, про це можна судити лише тепер.

Розкриті по Жовтневій революції архіви дозволяють бачити, яку величезну систему оборони готувалося, чекаючи на нашу атаку з Чорного моря. Послухаємо ж безпосереднього проводиря цієї оборони—жандарського полковника Заварзіна, що подає в своїх доповідан-

ніях досить точну картину і розгорнутої від нас роботи, і заходів боротьби проти закордонного центру чорноморців та їхньої газети „Моряк".

Одеська жандарська управа досить довго провадила справу з власної ініціятиви і на власну відповідальність, силкуючись впоратися з нелегальною організацією моряків власними силами. Лише по тому, як ці надії не справдилися, а об'єднання моряків вийшло далеко за межі Чорного моря, Заварзін переносить питання про боротьбу з нами до центральних органів—до ради міністрів у Петербурзі.

Перше своє доповідання вищій владі через це він і зробив порівняно пізно—у вересні 1912 року, тим часом, як фактичний початок роботи в Костантинополі припадає на листопад—грудень 1911 року, а я, прорвавшись крізь кільце стеження шпиків, прибув туди у січні 1912 року. Повідомлення одеського жандарського главковерха про роботу закордонного центру моряків мало такий вигляд:

„Маю за честь подати нижченаведений матеріял, що є в моєму розпорядженні про злочинну організацію в „Союзі Чорноморських моряків", яка поширює свій вплив на команди суден РТПІТ'у [1]), загроджує громадському ладу й безпеці одеського порту.

Добуті відомості свідчать, що група осіб зорганізувавшись у Костантинополі з листопада минулого року почала знову формувати „Союз Чорноморських моряків" і видавати підпільну газету „Моряк", що вийшла з січня по серпень місяць поточного року в кількості одинадцяти нумерів. У цім органі Союз, оголосивши

[1]) Російське товариство пароплавства і торгівлі.

себе за позапартійну, що переслідує професійні інтереси моряків організацію, тим часом провадить протиурядову пропаганду з закликом скинути нинішній державний лад. А професійна робота полягає в організації загального страйку судових команд Чорного моря, що має статися 1913 року. Підготовна до страйку робота полягає у збільшенні й зміцненні впливу від союзу на масу моряків коштом авторитету командного складу на судах, а головно в управі. Це підтверджує і низка статтів „Моряка", де вихваляють провини, зухвалі вихватки та демонстративні виступи, поєднані з порушенням дисципліни та службового порядку на морі й на зупинках.

У Союзі зареєстровано команди вісімдесят чотирьох суден, приписаних до одеського порту, які надсилають до редакції „Моряк" певні грошові внески, що й складають єдине джерело Союзу, і на них утримують пропагандистів, видають газету, наймають конспіративні приміщення, видають допомогу політичним в'язням тощо. Гроші збирають на пароплавах зовсім відверто „виборні", часто-густо силоміць, потім передають до комітету редакції „Моряка" квитанції, де позначено суда за особливими паролями, що являють собою прізвища революціонерів і назви суден, що вирізнилися за сумних днів нечуваного лихоліття.

Надто підсилюється пропаганда на судах, коли вони зупиняються в Костантинополі. На пароплави безборонно приходять злочинці й розгортають агітацію на приміщеннях команди, закликають їх до виступів і боротьби, постачають команду революційною літературою, з метою читати й поширювати в межах держави. Випадків, щоб командний склад затримав пропагандистів

в управі не зареєстровано, а так само ніде не зазначено, щоб вони скористувалися з справ екстериторіяльности з метою передати винних до розпорядження консульства. Навпаки, відомості з різних джерел, в тому числі і від деяких помічників капітанів, доводять, що майже всі капітани та їхні помічники, не вважаючи за свій обов'язок переслідувати це, виразно злочинне явище, що йдеться до організації бунтарських виступів, посіли позиції невтручання. Тим часом добуті відомості свідчать, що на одному пароплаві авторитетний вплив командного складу ліквідував участь команд у Союзі, і там відновлено лад.

Можна певно сказати, що твердість виявлена на судах від командного складу в царині переслідування Союзу зовсім паралізує вплив організації, що перебуває в Костантинополі і складається з кількох осіб. Доручена й підвладна мені управа широко допоможе у знищенні Союзу, притягаючи винних і запідозрених.

Щоб досягти згаданих наслідків, треба припинити на судах будь-які грошові збори без особливого за кожним разом дозволу, не попускати, щоб у Костантинополі та по інших портах пролазили на суда сторонні особи, а лише вони з'являться, затримувати їх і передавати владі, а надто бажано оголосити заборону приймати участь у Союзі та зборах, як у Костантинополі, так і в інших портах, і нарешті повсякчасно пильно стежити за внутрішнім життям на пароплавах.

П. Заварзін.

№ 101

4 вересня 1912 року".

№ 15
27 лютого 1913 року.

„До Директора Департаменту Поліції...

Доповідаю В. Пр., що за останні два роки яскраво визначилася ваґа морських революційних організацій К. та Олександрії, із зв'язками з Парижем, Віднем, що вперто провадять пропаґанду серед моряків комерційної і військової фльоти і мають не абиякі досягнення щодо деморалізації судових команд. Останні являють тепер собою масу надзвичайно чулу до виступів навіть за відсутности місцевих викінчених організацій, а лише за наявности загального провідного центру. Поволі робота згаданих організацій поширюється і набирає загрозливого характеру. Піонери цієї революційної пропаґанди поклали лише підвалини безпосереднього зближення з моряками, що відвідували згадані порти, але вони працювали несміливо й замкненно, а їхні наступники почали вже вдаватися до сходок, де пляномірно яскраво-революційно з допомогою досвідчених пропаґандистів впливали на матросів і кочегарів військових і комерційних суден і налагоджують поширення літератури партій с.-р. і с.-д., з транспортуванням значної її кількости до центру держави.

Нарешті останнім часом накреслено ще ширшу злочинну діяльність, а саме: об'єднати в один Союз команди комерційних суден усіх морів імперії, що вже розпочалося поширенням латиською і російською мовою друкованих проклямацій в портах Балтики, та об'єднати центр „Союзу чорноморських моряків", що перебуває в руках досвідченого і впертого організатора Михайла Адамовича, з Каспійською організацією

на чолі з Петром Бастричевим (Міша-машиніст), що проживає в Костантинополі.

Обмальований стан речей примушує мене подбати проте, щоб створити на комерційних судах умови, що позбавили б можливостей провадити на них масову пропаганду, в чому мені широко допоміг начальник порту камерюнкер Давидов і директор РТПІТ'у А. К. Тімрот. Далі пощастило домогтися на допиті, до якого притягнено за першою частиною 102 статті карного кодексу сімдесят два чоловіка, низки відвертих зізнань і підійти агентурою до центру морської організації, що дало можливість у межах Чорного моря завдати їй жорстокого вдару. Нарешті панові одеському градоначальникові я подав свої міркування щодо потрібних заходів проти страйку, а на випадок виникнення його, до придушення. Ці міркування, спершу обговорені і доповнені з прокурором палати, його товаришем п. Бусло, і начальником порту, обговорено і на міжвідомчій нараді під головуванням штальмейстера Сосновського та членів: прокурорів палати і суду, тов. прок. палати, начальн. порту, нач. жанд. управи, мене, моїх двох помічників і поліцмайстера.

Та не зважаючи на вжиті і вживані заходи, дійшли висновку, що доки існують сприятливі умови для організації в Костантинополі і в Олександрії, доти не буде певности щодо безпеки на морях держави.

За вихід з цього стану, треба гадати, може правити використання особистих прав членів міністерства закордонних справ у межах Єгіпту та Туреччини, щодо російських підданих з метою доконечного, якнайшвидшого, безнастанного і впертого впливу на революціонерів, що там проживають, та вилучення їх, а надто

вже притягнених, як звинувачених Адамовича, Бастриєва, Марка Торосова та відрядження туди летючих вагонів з Одеси з тим, щоб побажання начальника жандарської управи м. Одеси, щодо переслідування „Союзу чорноморських моряків“ і затримання його членів, виконував завідувач агентурою безпосередньо і негайно. Тоза тим бажано було б всебічно обізнати узбережну жандарську владу з юрисдикцією російських консульств щодо їхніх прав переслідувати й затримувати російських підданих, що чинять державні злочини, з метою з'ясувати,—до якої міри органи розшуку можуть сподіватися на допомогу в затриманні й переслідуванні злочинців.

До того, багато важить і питання щодо способів конвоювання і тримання під вартою на пароплавах заарештованих за кордоном. З практики бо з'ясовано, що теперішній порядок зовсім негодящій, бо заарештований, перепроваджуваний тільки з одним кавасом, водиться із сторонніми особами і з спочутливою частиною команди корабля, в наслідок чого траплялися втечі. Полковник Заварзін“.

Ці два жандарських документи доводять детальну обізнаність охранки у справах „закордонного центру“. Тепер це не дивує. „Агентурі пощастило доступитися до самого центру морської організації“, хвалиться полковник Заварзін. Це визначає, що провокатор проліз у гурток найактивніших робітників „Моряка“. Отже, і відображення наших справ жандарський полковник подав досить точне. Щодо військових моряків, треба виправити тільки одне: організація наша мала за завдання об'єднати лише моряків комерційної фльоти. Сполучати цю роботу з роботою серед військових моряків було неможливо: ми готували страйк як від-

вертий виступ, а роботу серед військових моряків мусіли скеровувати на організацію повстання, єдиної кінцевої форми відвертого виступу. Це особлива ланка революційної роботи і змішувати її з нашою роботою було не можна. Така думка панувала серед нашого „закордонного центру". Проте, це не визначало, звісно, що окремі особи не могли провадити роботу серед військових моряків, але виступали вони не від нашого професійного запільного об'єднання, а як члени тієї чи тієї революційної партійної організації. Вони могли провадити таку роботу і справді провадили. Об'єктом для цього були два стаціонери—„Кубанець" і „Донець", підлеглі російському консульству що плавали коло Босфору. Роботу з військовими моряками провадили через налагоджені зв'язки з цими двома стаціонерами, потім через гурток потьомкінців, що осіли у Болгарії та Румунії та, нарешті, через Одесу. Вся робота скупчувалася у Севастополі. Але опріч безпосередньої роботи саме існування запільної організації комерційних моряків, зміст її діяльности і „Моряк" дуже впливали на військових моряків і притягали їх ніби магнетом. Щодалі, то частіше надходили до редакції „Моряка" з військової фльоти прохання стати на захист інтересів і цих в'язнів царського уряду, загнаних до сталевих касарень—військових кораблів. Цікаво простежити на кількох прикладах, як газета „Моряк" виконувала ролю колективного організатора не лише комерційних, ба і військових моряків. Перед усіх обізвалися, звертаючись безпосередньо до „закордонного центру", потьомкінці, що оселилися у Галаці (Румунія). 28 жовтня 1912 року вони надіслали до редакції „Моряка" такого листа:

„Дорогі товариші, ваша газета „Моряк“ розшукала і нас—потьомкінців. Палко вітаючи вашу справу, нагадуємо вам, що ми, потьомкінці, теж моряки, але ми боролися не тільки за власні моряцькі інтереси, а й за визволення всієї робітничої кляси. Ми рвемо віковий ланцюг, що сковує увесь російський нарід. Газету „Моряк“ просимо надсилати на згадану адресу“.

Щодо цього, у липні гурток військових моряків соціял-демократів оголосив у числі 48 с.-р. військової газети „За Народ“ листа до редакції, вітав газету „Моряк“ і організацію, що вона створила, і закликав подавати всіляку допомогу. В Олександрії представник „закордонного центру“ агітує серед моряків крейсера „Олег“, що зайшов до порту. У Греції налагоджується зв‘язок через секретаря Центрального бюра закордонних гуртків допомоги РСДРП (Чічерін) з каноніркою „Уралець“.

Зважаючи на тяження до „Моряка“ товаришів з військових кораблів, ми, врешті, організували на сторінках нашого органу відділ дописів з військової фльоти.

Отже, створилося таке становище, що чи бажала, чи ні костантинопільська група, але фактично вона перетворилася на авторитетний ідейний і, почасти, організаційний центр і для військових моряків.

Що це так, яскраво виявилося тоді, коли події у військовій фльоті в Севастополі набули напруженого характеру. Про це доводить короткий, проте, видатний момент у життю закордонного центру моряків у Костантинополі, що прослизнув поза ушима заварзінських шпигунів і провокаторів.

Відомо, що в Севастополі на весні 1912 року на військових кораблях невсипуще готувалися до повстан-

ня. Йому не пощастило через зраду одного із співучасників змови. Виступ відвернули, учинивши численні арешти серед команд військових кораблів. Але через те, що всі чекали зовсім на інше, перші чутки про події на Севастопільському рейді трактували про повстання, а не про поразку його. Бездротовий телеграф приніс звістку до „Донця“ і „Кубанця“, що у Севастополі щось трапилося. Команди стаціонерів вважали, що у Севастополі повстання, до тогож, схвильовані невиразними чутками, що просотувалися з консульських кабінетів, вони надіслали до мене делегатів з пропозицією стати за командира над канонірками, заарештувати звечора офіцерів і, погасивши ліхтарі, вийти тієї ж ночі до Севастополя на допомогу повстанцям.

Я зібрав якнайнадійніших членів „закордонного центру“, які й ухвалили на пропозицію пристати і, поділившись по два чоловіки на канонірку, пливти до Севастополя. До вечора лишилося кілька годин і ми жваво взялися добувати револьвери. Надвечір прийшли нарешті цілком певні чутки про події. Йти канонірками було ні для чого. Зазнавши на кілька годин великого напруження, ми повернулися до біжучої роботи так само раптово, як і видірвалися від неї через неправдиві чутки, що прийшли з Севастополя.

Цілком зрозуміло, що одеські жандарі спали й бачили, як вони злапали керівників Костантинопільського осередку. Надії, що вони покладали на адміністрацію кораблів, не справдилися: капітани і їх помічники не бажали надто ризикувати кулею за те, що захоплять кого небудь із „закордонного центру“ і вони дотримували невтралітету. До тогож і ми були обережні, зокрема я, майже, ніколи не бував на пароплавах, за

що команди іноді ремствували на мене вважаючи, що я відмовляюся від запрошень через небажання лазити до не зовсім затишних і не завжди чепурних матроських, а особливо грубницьких кубриків.

Проте, обережність була зовсім не зайва. За це свідчить і сам Заварзін, що притяг мене й інших товаришів до зізнання на папері й волів бачити нас на лаві підсудних насправді. Щоб здійснити ці мрії, йому довелося посилати з Одеси до Костантинополя летючі загони шпигунів. А в тім, турки не бажали, шоб у їх столиці російський уряд порядкував, як дома, і заарештувати так, звичайно, когось з „закордонного центру" російському консульству не щастило: руки короткі, навіть, і при наявності „летючих загонів". Треба було взятися на хитрощі. Оттут то й скоїлася пригода, яка без дружнього втручання військових моряків, що оули на місці події, припинила б була мою діяльність у розпалі.

Це було от як. Робота поширювалась. Пароплав за пароплавом причалювали або коло причалу, або коло червоної „бочки", що з величезними плавцями гойдалися на рейді. На „Золотому Розі" була „своя" завзята людина, що іноді відмовлялася на час від звичайних операцій з тютюном та спиртом, а повертаючись брала нашу не зовсім прибуткову контрабанду. Таким чином ми досить щасливо сплавляли у Чорне море нашу моряцьку й іншу партійну літературу.

Одного разу, повертаючись з порту, я зовсім і гадки не мав, яка гірка доля на мене чекала. Думки були радісні, бо мені пощастило обдурити шпигунів, що крутилися коло пароплаву, і передати порядну партію нашого „товару". Я йшов, сам себе вхваляв

за спритність, і непомітно опинився коло російського консульства.

От тут то і спіткало мене лихо.

Тільки но я порівнявся з черговим матросом, що охороняв вхід, як з консульського двору вискочило чоловіка шість „джентльменів" у цивільному і з вигуками „хапай" кинулися до мене. Напад блискавичний, але ще хуткіше я зрозумів до чого це йде: відстань між Костантинопільською вулицею й Акатуївською каторгою, що здавалася такою безмежною, миттю звузилася до трьох кроків, що віддаляли мене від консульського двору.

Благословившись у думках американським кінороманом, я вдарив найближчого, а виходить і найспритнішого агента по вилиці та ще й підчипив його. Старанно дотримуючи американського способу, він перевернувся, а я за тим самим клясичним зразком перескочив через нього і всією вагою своєї статури вдарив у плече другого, удаючи з себе ніби „Білого Клика" Джека Лондона, що б'ється із зграєю лютих собак. На жаль, переможна частина моєї пригоди на цьому й скінчилася, бо другий агент хоч і впав, проте не загубив кмітливости, ухопив мене за ногу і голосив зле й уразливо: „Тримайте, бийте його, сукиного сина!". Це безперечно була його тактична помилка, бо мене не треба було ні тримати, ні бити, а схопити і тягти до консульського двору. А цьому він як раз і заважав, міцно тримаючи мою ногу і безглуздо тягаючись зо мною по пішоході.

Упершись міцно ногами я маневрував тілом обліплений цими хлопцями і в думках звертався до святих угодників турецької поліції, які по моїх розрахунках мусили негайно прибігти з неба найближчого караколу [1]).

[1]) Каракол—турецький поліційний участок.

Нічого пристрасніше я не бажав у ту мить, як бути заарештованим за вуличну бійку і відведеним до турецької дільниці. Але турецьку поліцію як язиком злизало. Каракол залишався недосяжним раєм, а відстань між нашою купою, що крутилася як несамовита, і консульськими воротьми зменшувалася. Зібралися прохожі і здивовані дивилися як, придушено вигукуючи, вовтузяться росіяни, а в тім—бійки за руським звичаєм нема. „Стій і змагайся“ безперервно стукало у моїй голові, і я вперто змагався, хоч сили щодалі, то меншало й меншало. Але й ця фраза зникла з голови, коли з двору консульства вискочив резерв—кілька військових матросів—і з вигуками „хапай“ ринулися до нас. Побачивши їх, безнадійність опанувала мій дух, а у вухах вже виразно брязкотіли каторжні кайдани.

Жахна рука, немов кільце удава, охопила мене і я відчув, що цій руці все моє тіло не важче за корабельне відро з водою. „Бери його“ гарчав мені у вухо слоновий голос, подібний до гудка пароплаву і несподівано, ніби я попав на мертву котву, безперервне просування мого тіла до воріт раптом загальмувалося, зачепившись за цю могутню руку і, навіть, трохи посунулося назад. „Хапай його“ ревли три звірячих матроських фізіономії, ринувши до мене і своїм натиском збиваючи клубок тіл ще трохи далі від воріт. „Та пусти ж його врешті“, кричали агенти тому, що тримав мене за ногу—вони вважали, що це він затримує мене. „Пусти його“, „не пускай його“, голосили за ними матроси, наскакуючи і ще посуваючи всю купу далі від воріт. „Тікаймо, хлопці! Поліція йде, а то будемо ночувати в караколі“, несподівано загремів удав, що стис-

кував мене ззаду, коли він побачив гурток турецьких салдатів, що поспішався до нас. Руки спали, чиясь люта фізіономія раптом усміхнулася, підморгнула мені і, підштовхуючи переляканих шпигунів, матроси кинулися до воріт. Розмахуючи єдиним рукавом, що залишився від мого піджака, я теж кинувся геть, не зважаючи на те, що думають про колотнечу турки, вірмени і греки.

Цього разу мені пощастило, але коло воріт консульства вперше дали серйозну пересторогу нашому маленькому гурткові. Зважаючи на це довелося змінити зовнішній вигляд, а дехто, навіть, поголив вуса. Довелося змінити і кватирю.

До цього часу ми жили гуртом, поблизу порту в маленькому дерев'яному будиночку на турецький зразок, що мав такий же занепадницький вигляд, як і сама отоманська імперія. Там було повно кліщів, рипіли дошки підлоги, хиталися бильця на східцях з поверху на поверх.

Тепер ми розбіглися хто куди. Незабаром базу нашої роботи в зв'язку з Балканською війною довелося перенести до Єгіпту на береги Середземного моря. Всі товариші роз'їхалися у справах організації по різних напрямках. Я лишився один і, переїхавши до Олександрії, працював далі.

* * *

Зазнавши поразки в розумно задуманому плянові нашого полонення і зважаючи на вперту роботу в справі підготування страйку моряків і їх об'єднання, одеські жандарі передають справу до центру. У центрі питання ставиться на всю широчінь, зважають на перспективи, що виникали з існування запільної організації

морців. Про це доводить „витяг з журналу особливої наради у питанні про заходи запобігти страйку судових команд Чорного моря".

Засідання відбулося 30 березня 1913 року. На нараді були присутні: голова ради міністрів, міністр юстиції, міністр внутрішніх справ, товариш морського міністра, товариш міністра торгівлі і промисловости, директор департаменту поліції, одеський градоначальник і прокурор одеської судової палати.

Нарада насамперед визнала, що будь-який страйк на кораблях комерційної фльоти і в портах, хочби його і притушковували економічні вимоги і точився він без жодних насильств, треба вважати за надто небезпечне, з погляду державного ладу, явище, що вимагає якнайрішучого опору, бо, не зважаючи вже на величезні економічні зрушення в результаті таких страйків, вони завжди щільно поєднуються з запільною діяльністю революційних організацій, через віщо межі між економічним і політичним страйком ніякої немає.

Обговоривши заходи, що їх належало вжити з метою запобігти можливого страйку, нарада визнала:

1) Найголовніше завдання є заарештувати головного керівника цього руху революціонера Адамовича, що проживає в Олександрії, і привезти його до Одеси.

2) Щоб забезпечити виконання цього, треба командирам комерційних кораблів наказати заарештувать Адамовича, коли він з'явиться на кораблі, негайно привезти до Одеси і передати жандарській владі.

3) Разом з цим треба звичайно вжити всіляких інших заходів, щоб заарештувати Адамовича, бо він буде різними засобами уникати з'являтися на російські кораблі.

4) Доконче треба було б визнати, щоб і консульські представники наші за кордоном всіляко допомагали російській поліційній владі у справі заарештування революціонера Адамовича.

5) Нарада схвалила прохання одеського градоначальника до міністра внутрішніх справ про обов'язковий обмін відомостями начальників жандарських управ портових міст усіх морів держави про заколоти на комерційних кораблях і прохання про підсилення особового складу одеської жандарської управи одним офіцером і вісьма унтер-офіцерами, а також підсилення коштів цієї управи.

6) Голова ради міністрів заявив, що він дасть наказа департаменту митних зборів про підсилення митного догляду за пароплавами, щоб запобігти транспортуванню політичної контрабанди.

7) Разом з цим особлива нарада вислухала й ухвалила не гаючи часу запропонувати власникам пароплавів: а) організувати за свій рахунок окрему варту з військовим ладом за типом залізничої охорони в портах, склепах, а під час плавби на пароплавах; б) скласти списка надійних матросів і кочегарів з людей, випробуваних на попередній роботі; в) про всі зміни щодо розподілу праці і зменшення заробітньої платні, непорозуміння на ґрунті розрахунків,—негайно повідомляти управу порту; г) не звільняти старих службовців під час ремонтування пароплавів і тимчасового постою; д) оголосити зараз, що матросів й інших корабельних службовців, що належатимуть до недозволених організацій, буде звільнено

і далі на кораблі не наймативметься, е) на далі набирати судові команди не на кораблях, а обов'язково на березі, у певно визначених від начальника порту місцях, обов'язково повідомляючи портову поліцію про прізвища всіх найнятих службовців, щоб довідатися про їх політичну благонадійність. Усіх службовців вважати за прийнятих умов і вони мусять знати про ці умови наймання. Неблагонадійних за висновками начальника жандарської управи негайно звільняти без з'ясування причин.

Разом з цим нарада визнала за бажане нині ж перевірити через місцевий жандарський догляд політичну благонадійність усіх капітанів та їх помічників комерційних пароплавів.

8) Поставити за обов'язок капітанам комерційних пароплавів, а так само завідувачам склепобудівельних заводів, елінгів й інших портових підприємств якнайретельніше стежити за настроєм підлеглих корабельних команд і промислових робітників, віддаючи особливу увагу: а) проявам недисциплінованости, що позначається невиконанням наказів старших і демонстративними вихватками; б) службовцям, що набирають авторитету, висловлюючи незадоволення з економічного стану службовців, гудять розпорядження начальства тощо; в) зборищам, що відбуваються конспіративно й набувають характеру змови; г) появі серед команд агітаційних відозв і брошур; д) розповсюдженню тривожних чуток про страйк і застосування примусу до тих, хто не пристане до страйку; е) осіб що будуть агітувати з метою організувати страйк, або заколоти на кораблі, капітани негайно списують у найближчому порті російському, або закордонному і передають місцевій

адміністрації або консульствам; ж) всі закуточки на кораблях: машинові люки, кожухи тощо треба якнайретельніше оглядати, щоб запобігти переховуванню таємно переправлених на кораблі осіб, або вибухових речовин.

9) Розташувати по змозі управу портової дільниці на терені порту, а покищо організувати самостійні філії дільничної управи, з окремими приміщеннями для арештантів і спеціяльним адресовим столом, де треба реєструвати всіх службовців порту і кораблів. Всіх зареєстрованих обов'язково перевіряти, користуючись з архівів жандарської управи шляхом спрощених зносин (шифр).

10) Подбати про поширення приміщення для арештантів при портовій дільниці і заздалегідь підшукати тимчасові пливучі приміщення на випадок масових арештів під час заколотів, як це робилося передніше.

11) Скласти тепер детальний обрахунок потрібних, на випадок заколотів і страйку у порті, військових нарядів і поліції, при чому ці наряди мусять бути остільки дужі, щоб спроможні були не припустити наглого визволення заарештованих.

12) Просити начальника одеської жандарської політичної управи негайно подбати, на випадок вибуху страйку, про заходи, щоб захистити від впливу страйкарів залізничних службовців, що працюють на естокадах і залізничних коліях.

13) Звернутися за перших ознак вибуху страйку до місцевих монархічних органі-

ації з проханням організувати із надійніших союзників особливі кадри, щоб застукати страйкарів на кораблях і портових робітників; ці кадри повинна захищати поліція від насильства з боку страйкарів і треба розташувати їх у безпечних місцях

* * *

Отже ми бачимо, що в Петербурзі до справи поставилися серйозно і про заходи боротьби з нами подумали гаразд.

А в тім, на вищезгаданому не зупинилися. В Олександрії верховодила Англія, зверхня влада скупчувалася у руках лорда Кітченера і без його дозволу російський уряд на терені Єгіпту нічого вдіяти не міг. Отже, царський уряд через міністерство закордонних справ вжив заходів у Лондоні і домігся згоди на арешт „закордонного центру". Щоправда, для цього їм довелося безсоромно брехати і звинувачувати керівників морської організації, особливо мене, у кримінальних вчинках, що нібито я заподіяв у Росії. Це була чистісінька брехня, проте дипломатична, тобто, коли обопільно знали, що це брехня, але вдавали, що ймуть віри цьому.

У квітні 1913 року мене заарештував на вулиці в Олександрії начальник місцевої таємної поліції і засадив до в'язниці. Перед цим заарештували мого товариша, що деякий час працював в Олександрійському порті, коли ще „закордонний центр" перебував у Костантинополі. Я спробував був з в'язниці утекти, але невдало. Щоб спіймані пташки не вирвалися, вжили надзвичайних застережливих заходів, про що розповідає у своїх реляціях той таки самий полковник Заварзін.

„11 липня 1913 року. № 81

До Директора департаменту поліції.

В наслідок погодження з послом, консулом і начальником російських морських сил у Босфорі контр-адмірал Петров-Чернишін наказав:

1) Пароплавові „Імператор Микола II“ (що віз заарештованих з Олександрії), прибувши до Босфору, зупинитися на рейді, а не коло причалу.

2) З сотні 50 пішого Білостоцького полку, що перебуває на панцерникові „Кагул“, призначити на три зміни на пароплав „Імператор Микола II“ варту з одного офіцера і п'ятнадцяти салдатів, рахуючи на кожну зміну два зайвих чоловіки, передбачаючи можливість захорування частини варти в негоду.

Прибувши до панцерника „Кагул“, я, в присутності адмірала, дав детальну інструкцію командирові сотні і призначеному офіцерові. Коли прибув пароплав „Імператор Микола II“, я інструктував салдатів Білостоцького полку й особисто розподілив зміни, розмістив трьох офіцерів по змінах, і місцях, а саме—коло східців з пароплава, щоб жодна непевна особа не змогла прибути до корабля непоміченою.

Службовець моєї управи Бовтало, що супроводжував заарештованих—Михайла Адамовича, Мірського і Одоєвського-Маслова, доповів, що під час подорожі ніяких пригод не було, жандарі виконували обов'язки ретельно, заарештовані тримали себе спокійно і не хвилювались, коли прибули до Босфору. Оглянувши каюту й упевнившись, що дотримано інструкцій щодо заарештованих, я віддав жандарських унтер-офіцерів під владу начальникові варти, поновивши ще раз інструкцію про повну бойову готовість і про порядок

вживання зброї на випадок наглих виступів, спрямованих до звільнення заарештованих,—я наказав Бовтало докладно мені доповісти, з чого й виявлено:

1) Співробітник, що його я ще в Одесі провів до команди пароплава „Імператор Микола II", зауважив, що на будь-які виступи з боку команди пароплаву чекати не можна, але порадив, щоб жандарі брали воду й харчі з казана загального користування, з метою запобігти можливого отруєння.

2) Адамович пробував був тікати з в'язниці, проте по восьми хвилинах його затримали. Цьому допомогло те, що Адамович, спіткнувшись ушкодив собі ногу. Чи втеча Адамовича сталася в наслідок недбальства в'язничної варти, що випустила його на прогулянку не підсиливши конвою, чи організувала втечу сожителька Адамовича, Тріпе, п. Бовтало не знає, але вважає, що організації ніякої не було.

Перед відпливом пароплава „Імператора Миколи II" з Костантинополю адмірал Петров-Чернишін запитав мене, чи треба конвоювати пароплав військовим кораблем, на що я сказав, що, зважаючи на спокійне поводження команди й відсутність підозрілих осіб на пароплаві,—потреби такої немає. Про це адмірал доповів послові і з Костантинополя вартового не призначалося, проте з Севастополя назустріч нам вийшли контр-міноносці, що і провели пароплав до Одеси.

В Одесі заарештованих під вартою відрядили до в'язниці, де я особисто з'ясував начальникові в'язниці, яких, на мою думку, треба вжити заходів для підсилення охорони цих видатних арештантів—Адамовича і Мірського; щодо Одоєвського-Маслова виявилося, що ця особа невідома жандарській управі і його при кон-

сульському пакеті передали одеському градоначальникові.

II.

У травні 1913 року відбувся урочистий і бучний в'їзд до одеського порту решток Костантинопільсько-Олександрійської організації судових команд комерційної фльоти і редакції „Моряка". Видовище було досить мальовниче. Серед відтиснутого від причалу поліційним кордоном натовпу, що зібрався, як звичайно, зустрічати пароплав Олександрійського рейсу, де-не-де виднівся робітничий одяг матросів і грубників. Наряди кінних козаків, сила синіх жандарських мундирів, цивільних шпигунів на дрожках і вельосипедах, вусатих городовиків. Тобто офіційна царська Росія рясно репрезентувала себе при зустрічі діячів запільної моряцької організації. Виднілися й карети. До одної з них з ґратчастим віконцем втиснули мене, закутого у ручні кайдани і кривого після невдалої втечі з Олександрійської в'язниці. Жандар усередині, жандар зовні. Коні рушили й карета помчала вулицями міста до знайомого хрещатого будинку, обгородженого високим кам'яним муром.

Широко розчинилася важка в'язнична брама, загуркотіла під склепінням карета і як то співають у в'язничній старій пісні: „стій, брат візниче, дома вже ми". Мене прийняли швидко і начальник охоронного відділу приязно привітав мене з прибуттям, довідався про стан мого здоров'я, про те, як почував я себе на пароплаві. Пошкодував з моєї необережности, в наслідок чого я ледве не вбився в Олександрії. Він висловив надію, що тепер, нарешті, Чорне море заспокоїться:

„І нам краще і вам менше турбот. Та й людей шкода: скільки ми через вас змушені були їх посадити! А родини ходять, плачуть, всеж таки люди, шкода. Посидьте, дайте людям спочити". Потім попрощався.

Після цього ще один ретельний трус, кілька заноТОВань до книги й давній знайомий, відділовий Кравчук, повів мене по принишклому, мовчазному, величезному будинкові до приготованого мені місця. Це була опрічна камера на четвертому поверсі четвертого каторжного відділу. „Погана ознака, думав я, загодя призвичають мене до думки про каторгу". Далі грюкнули двері й лишилися тільки голі стіни, стіл, ліжко, а на ньому сінник, ослінчик та я. Ну, й решта амуніції: мідний кухоль, мідна миска, мідниця на харч й решта, що треба людині, яка не завжди може вийти за двері.

Почалося сидіння—одноманітне без жодних подій.

Так пролинуло одинадцять місяців. Ніхто мене не турбував. Нарешті, вийшов покладений термін. Слідчі обсмоктали кожний клаптик паперу, що взяли з мого архіву, роздивилися всі начерки, визначили всіх осіб, що згадувалися в листуванні, розіклали по теках всі папери, що стосувалися справи. І таким чином спорудили судову справу на 98 томів і про 67 осіб, що вже сиділи у в'язниці та про 53 особи, що їх треба було заарештувати,—і тільки після цього жандарі вирішили, що справа досить вистигла і її можна подати. Аж після цього взяли на допит і мене. Допит—проста формальність, бо все було видно з документів, як на долоні. А проте мене допитували: чи відомо мені за існування „закордонного центру—організації судових команд", чи мав я будь-яке відношення до цього центру

і хто брав участь у ньому, хоч чудно, але всі вони дуже здивувалися, що я відразу виказав за свою найближчу участь у цій справі, стисло виклав їм, схарактеризував завдання, мету й головні моменти розвитку організації. І зовсім вони не здивувалися, коли я відмовився виказати співучасників. „Ну, так, розуміється, ми й не гадали, що ви про це нам скажете, запитуємо вас для порядку, тим паче, що всіх ми знаємо". І до цього-ж додали, що більшість притягнутих не відмовилася від своєї роботи в організації і тільки дехто злегкодушив і виявив намір дати свідчення за інших. А в тім, за останнє жандарі збрехали. Вони замітали стежки провокаторів, яких понасаджували в організаціях і свідчення яких мусили фігурувати на суді, як свідчення чесних людей, яких захопили ватажки і які потім „щиро покаялися".

Уважно прочитавши мої свідчення про характер і завдання організації, її минуле, слідчі все ж таки не задовольнилися з цього. Вони одинадцять місяців ретельно вивчали справу, вирішивши попереду, що мають справу із суто-партійно-політичною організацією, яка лише маскувалася професійною спілкою. Хто чого шукає, те й находить. І зрозуміло, що в результаті своїх шукань, вони урочисто найшли те, чого почали шукати, тобто політичну організацію. А в тім, процес це—змагання. Що не кажи, а на суді мають право голосу дві сторони. Чорт своєї, а піп своєї—кожен матиме свої докази: і прокурор і оборона. Та й обвинувачувані мають останнє слово.

Один відомий політичний оборонець у засіданні найвищого касаційного військового суду, ще за часів царату, виступив за скасування смертного вироку, що

його ухвалив якийсь військовий суд. Перед ним у мовчазній залі був гурток військових суддів, і прокурор, що наперед вважали справу за вирішену, без свідків, без публіки,—тільки стіл з мовчазними паперами був між ними і його супротивниками. І він сказав: „коли вішати, то вішати по-письменному, а то ж для чого й суд, а не катівня". І коли судді спробували повісити по-письменному, то не спромоглися і вирока довелося скасувати. Тим паче не хотілося потрапити на слизьке неписьменности корпусу жандарів, примушеному надати судовому процесові хоч якої небудь прилюдности: будуть свідки, публіка в особі рідних підсудних і невсипуще, що всюди пролазить і до всього чутливо ставиться, вухо газетного репортера. До того ж, (ми про це не відали), супротивники знали, що за процесом стежать і „освічені" англійці, що тільки за таких умов погодилися видати російському урядові заарешгованих в Олександрії.

Ось через віщо і замішалися наші слідчі, коли почули моє цінування характеру й мети організації. Вони твердо стояли на тому, що це організація партійно-політична, припорошена професійністю, щоб засліпити очі. Я так само твердо стояв на тому, що це була організація масова, професійна і по суті і за завданнями. Діяльність її набирала деякого політичного ефекту тільки дякуючи тим умовам, у які загнав напрямок урядової політики, що позбавляв робітничу клясу практичної можливости легально організуватися, хочби на грунті куцого березневого закону 1906 року, що його видав цей таки самий уряд. Жандарі обгрунтовували свою думку матеріялом, що вони його вивчали протягом року. Проте, і я знав цей матеріял не гірше за

них, і на підсилення своїх висновків спирався на цей таки самий матеріял. Це примушувало їх замислитися і викликало побоювання, щоб на суді їх не побили. Ось через віщо після мого допиту, вони ще раз поставили перевірити себе й мене, тим паче, що в моїх свідченнях вони вперше знайшли виразно формульовану позицію свого ворога. На перевіряння згаяли ще понад три місяці й тільки після цього прийшли до висновку, що акт обвинувачення досить обґрунтовано і справу можна передати до суду.

Мене знову викликали і, як вимагає форма судової процедури, „подали справу на огляд". Купу жовтих обгорток з написом „Справа Адамовича, Яковлєва і інших, що обвинувачуються за стат. 102 карного кодексу", послужливо розкладено передо мною на столах. Я критично оглянув цю книгозбірню і запитав: „І все оце я мушу прочитати?". Мені пояснили, що це моє право, а не обов'язок і що ледве чи варто затримувати проходження процесу вивченням цього всього матеріялу. Я погодився, проглянув дещо, щоб поновити в пам'яті потрібні мені документи й розписався, що слідчий матеріял на огляд мені подавано. Після цього справа швидко почала просуватися по судових інстанціях. Одне по одному надіходили коротенькі повідомлення на блянках, що справа перейшла туди то і туди то. Врешті ми дісталися до самих верховин і стали рахуватися за „головою судової палати".

Судити нас збиралися за славно-звісною стат. 102, що не мало спровадила товаришів із залі суду до каторги. Стаття була погана, зичила подарунок від чотирьох до восьми років каторги за „участь у таємній спілці", що поставила собі за мету повалити запрова-

джений в Росії державний і громадський лад". Це була буква закону, озброївшись якою, прокуратура, немов хірургічним ножем, намірилася провести по живих ста двадцяти істотах. Проте, як завжди у всякій справі, важила і в даному разі не тільки „буква", але й „дух", тобто для цього процесу-настрій і твердість урядових кіл, щодо розплати з співучасниками нашої організації при допомозі судової палати.

Із Петрограду надійшли директиви запровадити стат. 102 чому б не стало. За судовим процесом безпосередньо доглядав начальник одеського жандарського відділу полковник Заварзін, що як ми бачили попереду, поставив собі за службову гідність зруйнувати нашу організацію.

Вжили заходів і щодо складу суддів. Його відповідно добрали й на чолі поставили людину надійну й міцну як кремінь. На суді майже все залежить від голови і на голову на наш процес визначили Хлодовського. На що ми могли сподіватися від цієї людини, можна бачити з розмови моєї із старшим помічником начальника в'язниці Єпіфановим, що відбулася тижнів за два до процесу. Треба сказати, що цей помічник особисто до мене ставився симпатично. Ми були старі знайомі ще з Одеської в'язниці, де він був за помічника 1906-7 років, коли я вперше сидів у тій таки в'язниці і як староста політичних в'язнів щільно тримав з ним зв'язок. Одного разу, викликавши мене у якійсь справі напередодні процесу, він між іншим запитав про мій настрій і про те, як я дивлюся на долю всього процесу й особисто на мою. Справа була на черзі, починала набувати інтересу і привертати увагу ув'язнених, що залюднювали всі чотири поверхи в'язнич-

ного будинку, і в'язничної адміністрації. Та і поза мурами в'язниці цікавість до справи збільшувалася. Через це й запитання було зрозуміле. Та я й сам з часу мого першого допиту, коли зрозумів, що часи моєї спокійної праці в опричній камері—мова, математика, письменство й інші невразливі науки—скінчилися, не раз загадував про це. Мав відбутися як не як юридичний бій і треба було з'ясувати питання—чи правильно застосовується до нашої справи отієї зловісної статті 102. Своєрідність становища полягала в тому, що у величезному матеріялі, на якому будувалося процес, було досить даних, щоб обґрунтувати обвинувачення саме за цією статтею. Але—було багато даних, щоб спробувати відхилити й довести неправильність застосування 102 статті. Перевіряючи і зважуючи увесь матеріял, узагальнюючи й підсумовуючи все, що може сказати та й друга сторона, я кінець-кінцем прийшов до висновку, що справа не така вже й безнадійна і що на суді можна з успіхом посперечатися з прокуратурою. Отже мої висновки були оптимістичні і так я відказав на запитання Єпіфанова. Я відповів, що не знаю за товаришів, а я дивлюся на справу бадьоро, що стат. 102 у нашій справі не має ґрунту і що на суді вона мусить завалитися.

— Але ж проти вас всі докази, всі матеріяли в руках обвинувачення,—відказав він мені.

— Так, проте, і всі матеріяли для оборони теж збереглися і з них можна скористатися. А ці матеріяли ґрунтовніші.

Тоді в'язничний помічник співчутливо зиркнув на мене і сказав:

— Мені не хотілосьби лякати вас передчасно, проте, щоб не вийшло різкого протиріччя між вашими настроями і наслідками суду, я мушу вас попередити. Можливо, що з юридичних міркувань ви дужчі. Вам відніше, але... чи знаєте ви, хто буде за голову?

— Так, знаю,—відповів я байдуже,—якийсь Хлодовський.

— Не якийсь Хлодовський! Хлодовський—це страшна людина. Там, де він головує, жодного виправдального, або полегшеного вироку ні в політичних, ні в кримінальних справах. Це машина, це садист. І коли його призначили, виходить, поставили на тому, щоб вас зарізати.

Признаюся, що з таких зловісних пророкувань мені стало неприємно. Дійсно, з машиною не будеш сперечатися. Отже, суд, виходить, буде звичайна формальність, щоб затягти накинуту на обвинувачених петлю. Але якась внутрішня й зачіплива впевненість, що справа вийде не так, як хотять жандарі, поборола. Хвилину подумавши, я байдуже кинув останню фразу:

— Ну, коли так, коли Хлодовський справді машина, як ви говорите, то ця машина на суд не прийде: його переїде авто, а то й грець уб'є.—Зрозуміло, що на мою відповідь в'язничний доброзичливець тільки знизнув плечима й усміхнувся.

І як же я здивувався, коли через деякий час, майже напередодні суду, він зайшов до моєї камери й поклав на стіл нову оповістку про те, що склад суду змінюється і за голову буде інша особа—Дим'яновський. На мій запитливий погляд Епіфанів сказав:

— От щастить вам і всім морцям: у Хлодовського насправді грець. Лікарі заказали йому працювати, проте, він хотів на чому б не стало головувати на вашому процесові і забрав справу додому. І що ж ви думаєте? Днів через три грець удруге взяв його і тепер до процесу він не встане. Дим'яновський зовсім інша людина. Цей все-таки судить, а не ріже, як Хлодовський.

За таких добрих ознак долі й дожили ми до останнього дня. Напередодні я ще раз уважно перечитав засадний акт обвинувачення і ще раз прийшов до висновку, що з справою не так то вже й зле. Було одне запитання, що я не вирішив його і якого вирішити сам і не міг, бо не знав думки з цього приводу моїх товаришів. А зв'язатися з ними теж не можна було. Питання полягало в тому, на яку позицію стати на суді. Можливі були два напрямки. Перший полягав у тому, щоб висувати моменти політичні, не зважаючи зовсім на долю обвинувачених і домагатися від процесу тільки певного політичного ефекту поза стінами суду, проте, коли значення процесу як політичного фактора за обставин моменту було невелике, то треба спрямувати процес головне на юридичний бік справи й повести боротьбу проти артикулу.

Треба зауважити, що справу призначалося до розгляду на осінь 1914 року, через кілька місяців після початку війни. Всі політичні карти того часу, як відомо, було досить переплутано. Революційний і соціялістичний рух країн всього світу раптом знищила стихія війни і загострений націоналізм... Скрізь соціялістичні партії одностайно виголосили підтримку своїм урядам, або в кращім випадку проголосили прихільний невтралітет. Плеханов писав патріотичні статті. Більшовик Олек-

синський [1]), що палко обстоював Леніна на с.-д. конференції у Відні 1912 року, так само тепер люто лаяв німців. Старий непохитний революціонер Гед [2]) вступив до складу французького уряду національної оборони. Такий же давній випробуваний боєць Парвус [3]) віддав усі свої здібності й енергію німецькому урядові. Важко було нам відокремленим від усього світу, а надто мені, абсолютно ізольованому в опрічній камері, зрозуміти, що діється. Наші політичні оборонці не могли допомогти в цій справі. Вони сами відчували це безладдя, цю розгубленість. Одне, що вони могли сказати нам твердо на наші запитання: „Політичного значення зараз процес не має. Обставини доконечно відмінилися. Ні на який відгук сподіватися не треба. Революційна хвиля у Росії, що позначилася була перед

---

[1]) Олексинський Г. А., бувший с.-д. депутат другої державної думи, один з лідерів „Вперед", напочатку імперіялістичної війни скотився до найганебнішого соціял-шовінізму, не гребуючи у своїй „патріотичній діяльності" найогиднішими засобами. Разом з Бурцевим—привідець російської контр-революції.

[2]) Гед-Жюль, видатний французький соціяліст. Разом з П. Лафаргом склав програму робітничої партії (ухвалено 1880 року на конгресі у Гаврі), не раз член Палати депутатів. У французькій робітничій партії найвидатніший марксист. Проте, ще 1906 року вважав, що повстання під час війни: „небезпечна ілюзія", а напочатку світової війни Гед був за міністра в коаліційному кабінеті Вівіані. До Жовтневої революції поставився негативно. Помер 1922 року.

[3]) Парвус—російський емігрант, за 90-х і напочатку 900-го років приєднався до лівого крила с.-д. Німетчини, 1905 року повернувся до Росії і брав енергійну участь у першій російській революції. Був на засланні і втік до Німеччини. Під час імперіялістичної війни завзятий соціял-шовініст, агент німецького імперіялізму.

війною, зійшла на нівець, розбилася. По всьому світові і в нас так само боротьбу з урядом припинили. Формально й фактично оголосили політичне замирення. Висновки робіть самі, справа обходить поперед усього тільки вас, учасників процесу. Ми інформуємо абсолютно точно. А як оборонці ми безпосередньо зацікавлені в долі наших клієнтів і ми вважаємо, що підкреслювати тепер політичний бік справи, це визначає викликати зайві жертви". Отже я до останньої хвилини не міг виразно вирішити питання за позицію, на яку треба стати в суді і залишив його відкритим до зустрічі з товаришами на самому процесі. Я вважав, що може у них, що спільно сиділи, є певно вироблена лінія поведінки на суді.

* * *

Надійшов, нарешті, не то щоб дуже бажаний, проте довгожданий судовий день. Відчинилися двери камери, і відділовий Кравчук, приставлений спеціяльно до мене на багато місяців, урочисто проголосив: „Прошу до суду". Ретельно охороняючи мене від зносин з моїми товаришами по процесові, начальство до останньої хвилини додержувало системи суворої ізоляції. Через те і до приміщення суду привезли мене окремо у тій самій в'язничній кареті, що везла мене перед роком чи й більше з порту до в'язниці.

Отже на учту прибув я перший. Незабаром підійшла й решта товаришів. Їх привели юрбою усіх заразом, скутих по двоє ручними кайданами. З якимось чудним збентеженням, ніби соромлячись того, що вони скуті, входили товариші, віталися, розпитувалися про здоров'я, настрій і розташовувались у приміщенні для

заарештованих. Варта знимала кайдани. Потираючи руки, зщулившись, всі побилися на купки й упівголоса завели розмову. На мене ці понад сімдесят чоловіка спершу справили важке враження. Довга самітність далася взнаки, і раптом вкинутий до юрби, я почував себе якось розгублено. Та й люди теж якось на людей не дуже схожі. Землистий колір обличчя, у багатьох загострені риси, якась невпевність в очах свідчили, що і в'язниця була тяжка та й усередині на серці неспокійно. В загальному настрої відчувалась якась пригніченість. З швидкого обміну думок з кількома товаришами я виявив, що вони не мають будь-якого твердого, обміркованого погляду щодо майбутнього процесу. Як пощастило мені з'ясувати за ці короткі хвилини очікування, доки нас викличуть до судової залі, у них не відчувалось навіть активного бажання й зацікавленості, щоб з'ясувати справу з цього погляду. Увага зосередилась на іншому. Найперше й найважливіше—як поєднати минуле й сучасне.

Коріння процесу заглиблювалося в недавню ще, повну життя, бурхливу смугу революційної боротьби й піднесення, а сам процес відбувався на тлі занепалого і принишклого руху, що його пойняла хвиля зовсім іншої психології й примиренських настроїв. Виникала як то кажуть дивовижна розбіжність. Кожному співучасникові процесу доводилось відповісти за ту роботу і того періоду, що ніби—і всі це виразно відчували,—похований остаточно під величезною хвилею, що охопила ввесь світ. І кожному здавалося, що от зараз треба квитатися за те, що перед обличчям подій втратило ніби будь-яку рацію й вагу. „До чого ж тоді була вся наша праця, наша відважність і готовість іти до в'яз-

ниці й на жертви, коли тепер все це зробилося зовсім непотрібне і якось зовсім ні до чого?" Таке запитання повставало в усіх, з ким лише доводилось заводити розмову. І з таким настановленням особливо тяжко сприймали всі 102 статтю, що кожному обіцяла свою частку каторги. Але обидва ці питання, які б не були вони важливі й тяжкі про кожного особисто, відступали перед питанням, що стояло на першому пляні—перед війною. При чому й це питання, що відразу посіло перше місце в розмовах, обговорювалось не з погляду ставлення до війни в цілому, а з погляду уподобань тієї або тієї сторони, що брала участь у світовому конфлікті. Проте, розмовляти довго нам не довелось. За півгодини після нашого прибуття всіх нас повели до судової залі й розташували на лавах. Розсівшись статечно рядком, ми побачили просто себе, як відбиток у люстрі, другу групу так само рядком розташованих постатів у цивільному, а деякі і в робітничому морському убранні. Найголовніша відміна, що впадала в око, коли глянути на цю групу, полягала в тому, що обличчя були ясніші, без землистого відтінку, як у нашої групи. Це були так само обвинувачувані в нашій справі товариші. Але через дуже малу причетність, або через хорість вони перебували на волі, випущені під заповруку. Вони привітно кивали нам головами, стиха кидали: „Здорові, товариші", згадували про війну й так само на мигах та рухами обличчя виявляли нерозуміння: що ж це, мовляв, сталось? Публіки не було. Процес відбувався за зачиненими дверима й пустили лише близьких родичів. Їх назбиралося десятків зо два, і розташувалися вони оддалік, у глибині залі. Розташувались на належних місцях, близько підсудних наші

оборонці, що їх було щось з тузень, отже інсценізація була готова до постанови. Не вистачало лише судів та прокурора. Прокуроріе було аж цілих два, і вони не загаялись з'явитися разом з секретарем суду і розташувалися коло своїх пюпітрів. Далі пролунало звичайне: „суд іде" і вершителі нашої долі з'явились.

Почалось звичайне перепитування підсудних, далі звичайне прикінцеве запитання „Чи визнаєте себе за винного" і звичайна їх відповідь „Ні, не визнаю". Все це відбувалося досить одноманітно хоч і за напружених обставин про підсудних. Це напруження розвіяла несподівана гумористична репліка підсудного, тов. Давида Едіткіна. Справа в тому, що він не зважаючи на своє юнацтво, лише трохи більше за двадцять років,— уже мав порядний стаж, судився в політичній справі перед двома роками, був засуджений до заслання, відти втік за кордон і одразу ж прийняв участь у роботі нашої організації,

— Ви судилися вже?—запитав голова.

— Так, судився,—відповів він, струснувши рудими кучерями.

— І потім бігали із заслання?

— На що бігти, я просто йшов,—відповів він зневажливо знизавши плечима.

Усі ми ледве-ледве не зареготіли.

Річ у тому, що його втеча із заслання почалась тим, що він справді пройшов пішки тайгою понад шістсот верстов, спершу ніж дістався до пароплава. Отже його відповідь була зовсім точна.

— Що то є, йшов?—перепитав голова.—Ви втекли з заслання?

— Кажу ж вам ішов. Шістсот верстов протаскав.

Судді перезирнулися, усміхнулися й почали допитувати іншого. Це відібрало чимало часу, а далі надійшла черга обвинувального акту. Акт був довжелезний і либонь днів зо три вичитував його секретар. Якщо коли людині може остогидну ти її власне ім'я, так це коли вона слухає довгого обвинувального акта, де його відмінюється й сполучається у всякому часу й відмінках, вилітається до безкінцевого ланцюга різних речень та комбінацій слів. Саме таку огиду до власного ім'я відчував я тих нудних годин, коли секретар дерев'яним голосом, чітким, одноманітним дробом одбарабанював обвинувальний акт. Слухаєш, слухаєш і здається, що тебе засипали купою грузу й дощок, і все накопичують, накопичують цей безформний тягар над твоєю головою. Оглядаючи від часу до часу своїх товаришів, я бачив, як один, понуро схиливши голову, слухає цей безперервний потік обвинувачень і всим виглядом своїм ніби каже: „Сип уже, сип, все одно не підвестися". Інші чуйно наставивши вуха, приклавши навіть до нього долоню, намагались піймати ще раз, що власне стосується їх і яка саме частина загального тягару припадає особисто їм. І, нарешті, треті—це були переважно з групи, що не перебували під вартою й сиділи просто нас, виявляючи навіть деяку безтурботність, підморгували в бік судійського столу, ніби кажучи: „Дивись, скільки там накрутили". Але в цілому можна сказати, що до кінця обвинувального акту хлопці вже оговталися з становищем і за незрозумілими законами психології немов підбадьорились. На перервах не раз і не двічі звертались до мене групами й поодинці з запитаннями.

— Ну, що, товаришу Михайле, вони там своє понаписували. Як на вашу думку, нам є чим відбиватись? Вам видніше, у вас у руках були всі зв'язки й ви всі справи краще за нас знаєте.

Я відповідав, що й ми не без козирів; не все, що понаписували жандарі візьмуть за святу правду й посперечатись все таки можна. Це впливало заспокойливо, і хлопці наші повеселішали.

Все на світі має кінець, закінчився й наш обвинувальний акт. Настала сама дія. З'явились на кону свідки. Одразу густо пішов жандарський мундир—головні свідки з боку обвинувачення. Назвозили іх з усіх порів і міст, де вони ревно ловили нашого брата, „Мотяряка" й товаришів підозрілих на причетність до организації, пересилаючи заарештованих один до одного й заганяючи з рештою до загальної одеської в'язничної загороди. Всі вони частково приймали участь у складанні обвинувального акта. Тепер вони урочисто складали присягу—„говорить лише правду". Потім вислухували від голови звичайне попередження, що за неправдиве свідчення опріч кари від господа бога за кривоприсягу на тім світі, ще й тут на землі їх може притиснути така от і така стаття карного кодексу. Після цього напучування творці колективного обвинувального акта розпочали свої свідчення. Цікаво те, що вся ця урочисто й пишно влаштована комедія правосуддя справляла на них певне своє враження. Майже всі вони дуже хвилювалися, виступаючи за свідків перед судом. Дивно було бачити, як ці самовпевнені, з військовою виправкою й охоронно-політичним стажем ротмістри та полковники переминались з ноги на ногу збентежено вертіли в руках кашкети, або струнко „во фрунт" не-

рухомо випинались і не завжди складно белькотали свої „свідчення".

На поблажливо-суворе попередження голови „Свідку, суд не чує, будь ласка голосніше" вони пересмикались, як коняка під батагом, і починали говорить перебільшено голосно. На обличчі всіх товаришів сяла зловтішна перемога:

„Ага, це вам не допит поодинцю, віч-на-віч, у в'язничній конторі, де можна кричати, погроджувати, тупати ногами й вільно поводитись. Підібгали хвости!"

Уже з одного цього обвинувачувані набирались якогось морального задоволення й бадьорости; немов хтось ненароком віддячував жандарським допитувачам за зневагу й страх, що наганяли вони під час арештів та слідства. Жандарі добросумлінно повторювали обвинувальний акт в частині, що припадала на їх долю, виявляючи велику службову ревність і немалу неписьменність. Вони від найпершого до останнього стояли на тому, що організація наша була політична, ставила собі політичні завдання і провадила політичну агітацію. На лукаво-простодушне запитання оборони окреслити ближче, які ж саме політичні завдання ставила організація і за що саме агітувала, вони не менш простодушно і твердо відповідали: „Готувала морський страйк і вимагала підвищити заробітну платню та зменшити робітний день, а також домагалась, щоб уряд дозволив закриту 1906 року Спілку". Ми це мотали на вуса, оборонці нотували до книжечок, а творець і надхненник процесу полковник Заварзін, чия монументальна постать виднілась на кріслі за спинами суддів, совався нетерпляче на стільці. Він напевне тоді саме думав, що для ротмістрів і полковників треба влашту-

вати курс політграмоти, щоб вони не стрaмились прилюдно, виголошуючи підвищення зарплатні на п'ять карбованців за революційно-політичне домагання.

До речі про самого Заварзіна. Через оборону ми попробували, звичайно, без належного успіху, лише для демонстрації, вирядити його з судової залі. Оборонці спершу розгорнули цікаву аргументацію з приводу того, що наш процес має великий громадський інтерес та вагу, отже йому треба надати широкої гласности і слухати його прилюдно.

Суд звичайно це відкинув. Тоді ми стали домагатися суворого додержання принципу зачинених дверей і поставили вимогу вирядити всіх сторонніх осіб. Суд наказав, щоб судовий пристав детально перевірив усіх присутніх. Пристав перелічив усіх обвинувачуваних—зайвих не було, всі мають право брати участь. Перевірили родичів—теж виявилось, що перебувають за „повним правом". Серед оборонців і свідків теж. Коли пристав доповів голові, що все як слід і що осіб, які б не мали права бути в судовій залі, немає—ми не без єхидности зауважили, що перевірено лише по цей бік судового столу і що пристав забувся заглянути за спинки крісел суддів. Мимоволі всі стали позирати туди. Там сидів спеціяльно відряджений з Петербургу урядовець судового відомства, якась незнана цивільна особа й начальник одеського жандарського відділу, полковник Заварзін. На ньому ми й зосередили вогонь заявляючи, що він не підсудний, не обвинувач, не свідок, не вартовий і не споріднений близько ні з ким з обвинувачуваних, а тому його треба вирядити із залі суду, що провадиться за зачиненими дверима. Довелось судовій палаті, схиливши швиденько судійські голови,

одна до одної, оголосити, що полковник Заварзін бере участь у процесі за особливим ладом „з розпорядження вищої влади". Ми констатували, що вважаємо його присутність за моральне натиснення на суд у несприятливому напрямку для обвинувачуваних і процес тривав далі. Поволі ми добрали смаку, скористались з наданого нам від суду права подавати запитання свідкам і не раз примушували їжитись і пересмикуватись свідків-жандарів від наших запитань. Декого навіть піт пройняв. А наші хлопці вдались навіть до спортивного газарту і норовили якимось чином найдошкульніше шпигнути бідолашного свідка. Обвинувачуваний т. Ткаченко, наче б то запитуючи, з простодушним виглядом розповідав, як один свідок жандарський ротмістр завербував його на провокаційну роботу в організації під час першого арешту і що він, обвинувачуваний, погодився, його звільнено не зважаючи на причетність до організації, і він одержав гроші. Тепер він вимагав од свідка пояснень, чого той знову його заарештував. Свідок примушений був визнати, що так справді було і що звільненого він примушений був знову заарештувати. А чого? Свідок зніяковів, а підсудний пояснив:

Тому, що купить мене не пощастило, а гроші я таки взяв.

— Ну а далі?—запитує зацікавлений голова.

— А далі, я пішов, зібрав товаришів, розповів як було діло, і гроші ці ми негайно гуртом пропили й розважались за рахунок охранки. От якби я справді став за провокатора, то хоч і причетний до організації, а до суду б не потрапив, а може був би за свідка поруч пана ротмістра. А коли я зрадити товаришів не пого-

дився, то тепер мене судять разом з іншими. От що визначає правдивий суд.

Як наслідок — загальне замішання жандарів, весе-лість на лавах підсудних, збентеження за судовим столом. Ротмістр червоніє, полотніє і люто зиркає на кочегара, що так спритно його обдурив. То й з цапиною борідкою сидів собі, і глузливо усміхався. Не за малу втіху були нам і свідчення широкознаного за тих часів в одеському порту жандарського вахмістра Недоруєва. Це був прихильник своєї розшукової справи, відданий їй цілком. У ньому жила душа муштрованого гончака й крисолова. Він увесь захопився боротьбою з нашою організацією. Лазив по пароплавах, нишпорив, вишукував, підслухував, підсилав розпитувачів, прикидався простодушним. За найвищу про нього насолоду було спровадити когось до в'язниці з достатніми доказами. Знав геть чисто всіх, мав дивовижну пам'ять на обличчя, на зустрічі й дрібні події.

Всі здібності шукачки мав він і тиснув моряків нещадно. Всі його гостро ненавиділи. Не раз погрожували поквитатися, і він усвідомлював, що справді цим може кінчитись. Разів зо два почуваючи, що занадто вже натяг віжки, він кидав службу в порту. Але згодом повертався, відверто говоривши знайомим за пляшкою пива в шинку:

— Не можу, тягне. Так от і ввижається, що когось накриваю на пароплаві з літературою, так і тягне. До іншої роботи не маю смаку.

Лише но він з'явився, як наші моряки так і смикнулися. Набувши трохи досвіду на попередніх свідках, вони приготувалися цього свого приятеля „тов. Недоруєва", як злісно-глузливо вони його величали, добре

взяти в роботу. Про обвинувачення цей свідок важив не взагалі, а в деталях. Він мав висвітлити роботу і причетність більшости обвинувачуваних, кожного зокрема. Це неминуче його становило під обстріл зустрічних запитань майже всіх звинувачених. Кожен з них силкувався якнайущипливіше дошкулити, підкусити, а на це, до речі мовити, моряки були великі мастаки. Недоруєв до своєї ролі ретельно готувався і його дерігенти заранi добре натаскали. Але не покладаючися цілком на його здатність панувати собою і твердо усвідомити завдання, вони всунули йому невеличкого конспекта обвинувальних свідчень. Цей конспектик його і занапастив. Покази свої вахмістр Недоруєв почав упевнено, не досить плавко, але доладно і грунтовно. В руках перед себе він тримав жандарського кашкету і переходивши до іншої особи спускав очі, ніби обмірковував та пригадував, а потім упевнено подавав фактичний матеріял та відомості. Хтось із дуже гострозорих моряків підглядів, що в кашкеті в середині пришпилено білого папірця. А на суді, як то кожному відомо, коли дають свідчення не можна користуватися ні з яких „підручників". Коли справа дійшла до запитань від підсудних, наші хлопці ніби з ланцюга зірвалися і заповзялися дошкулити таки Недоруєва, намагаючись спантеличити його, заплутати. Ревність часом заступає науку, і дарма що моряки не вчилися по школах судових брехень та крючкодерства, але за цим разом вони таких закруток понакручували своїми швидкими один по одному запитаннями, що бідолаха вахмістр збився з толку й заплутався. А підсудні напосідали один по одному. Нарешті справа закінчилася цілковитим тріюмфом підсудних. Товариш

Вернигора призвів свідка до ствердження наочно неправдивого факту, що його Недоруєв про цього товариша засвідчив як очевидець. Вернигора ледве затамовуючи зловтішне тріюмфування гукнув до нього:

— Та я тоді вже у в'язниці сидів, подивись краще до свого папірця у кашкеті, а то плетеш на людей не знати що! Теж свідок! Шкалики дуже, брат, любиш огрібати!

Лави підсудних вибухнули реготом і мало не тюканням, а спантеличений жандарський вахмістр справді дістав папірця з кашкета вже на вимогу від голови.

— Свідку, ви ж знаєте, що цього недозволено?— запитав голова.

— Знаю,—муркнув похнюпившись свідок.

— Нащо ж це ви принесли до судової залі? Ваші свідчення втрачають будь-яку вагу. Ви вільні.

Підсудні мало не пританцьовували на своїх лавах і суд визнав за потрібне закликати їх додержувати ладу. Голова нагадав, що над ними тяжить важке обвинувачення, що загроджує кожному серйозною карою, і надто веселитися тут нема чого. Присутні звичайно притихли на це нагадування, але ж настрій остаточно лишився стало-бадьорий.

По тому, як жандарські полковники, ротмістри, унтер-офіцери сказали все, що лише здатні були сказати в нашій справі, дійшла черга до цивільних свідків. Серед них кілька моряків заздалегідь навчених подали свідчення на користь обвинувачення. У них все виходило плавко, доладно. Вони говорили дуже голосно, розповідаючи про ніколи не бувалі збори, де моряки у їх присутності в Костантинополі закликали до бунту і взагалі „проти влади та начальства". Вони жваво

вигукували прізвища обвинувачуваних, ніби тоді присутніх, що нібито виголошували „недозволені промови".

Всі вони гнули на те, що „моряки люди темні", їх призводили до помилок ті, що скористувалися з їхньої темряви. Інші вже виступали нібито з таких обдурених і потім просвітлених піклуванням дбайливого начальства та каяттям.

Усе це було невдало пошито білими нитками по чорному. Переважна більшість з них, як потім виявилося за викритими в архівах матеріялами, були запроданці часом з великим стажем в охранці, зареєстровані як офіційні співробітники. В багатьох випадках їх тут таки викривали на неправдивих свідченнях. Деякі товариші, приміром, що їх вони виставляли перед судом за активних агітаторів на зборах у Костантинополі, ніколи в життю там не були. Це доводили тут таки на місці, і тут таки знецінювали всі свідчення запроданців-свідків.

Потім прийшла друга група свідків-моряків, так само від обвинувачення. Ці на попередньому слідстві показували проти організації, а тепер на суді говорили зовсім інше, дуже пильно зважували свої слова і висловлювались невиразно. Голова почав потроху нервувати, виявляв розбіжність з попередніми їхніми свідченнями, нагадував їм, що саме вони говорили передніше. Свідки відмовлялися, що вони вже не пам'ятають свідчень, зроблених понад рік тому, а тепер кажуть щиру правду „як велить присяга".

Щоб поновити їх пам'ять, їм перечитували попередні їхні свідчення. На відповідь діставали:

— Не пригадую, я так не свідчив.

— Та ви ж підписали протокола допиту. Ви ж читали те, що підписували?

— Читав, та тільки я людина малописьменна. Мені прочитали й наказали розписатися. З переляку я й підписався. Якби я сам власною рукою все написав, тоді б за нього тут і відповідав.

Розлючений голова надто був уївся на одного, домагаючись від нього ствердити попереднє свідчення.

— Ви чого, свідку, плутаєте? Ви не маленький, вас не могли силувати підписати те, з чим ви не погоджувалися!

Та потрапив голова дуже невдало.

— Я то не маленький,—відповідав свідок,—та й кулаки теж не маленькі, і синиці теж не маленькі.

— Які кулаки, які синиці? Ви хочете сказати, що вас били, щоб ви підписали?

— Та звичайно ж били,—розсердився вже й свідок.— Хіба з нашим братом панькаються чи що. Он пан жандарський офіцер, що третій спереду сидить, я в нього підписував. Підпишеш, як з правої так дав, що у вухах залящало, а з лівої поправив так, що ледве на ногах устояв.—І свідок пальцем показав на ротмістра, що закінчив уже свої свідчення і сидів серед свідків. Ротмістр цього додаткового свідчення спростувати не зважився.

Суд отже опинився перед безпорадною картиною: свідки обвинувачення є або люди, що сами провадили арешти і причетні до складання обвинувального акту, або одержують, як наймити охранки, гроші, або виразно брешуть, або, нарешті, дали свідчення під загрозами та з переляку, і тепер свідчення відбирають назад. Справа обвинувачуваних оберталася дедалі веселіше.

Викликали кілька чоловіка адміністрації суден— капітанів, помічників, механіків. Ці так само крутили, ухилялися.

Так, звичайно, про організацію вони чули, чули, що на чолі її стоять такі от і такі особи, знають, що команди цим особам довіряють, чули, що бувають збори в Костантинополі та Олександрії, але самі на зборах не бували і про віщо там говорилося точно не знають. Газета „Моряк"? Так, чули, що там видається, але сами її не бачили, та й не цікавились знавши, що газета недозволена і читати її невільно, отже про віщо там писалося сказати не можуть. З цих свідків скористувалися мало. Матеріял свідчень з-під рук суду розлазився, упливав, не давав будь-якого ґрунту для обвинувачення.

Свідки від оборони навпаки тримались твердо, говорили навіть зайво красномовно, вони обстоювали, що справа загальна й обвинувачувані лише тим і винні, що „застоювали" всіх взагалі моряків, „застоювали інтереси команди і що їм моряки за це вдячні". Деякі навіть повертались до лав підсудних і злегка вклонялись.

Вичерпали нарешті і зізнання свідків. Разом з обвинувальним актом вони склали купу переплутаного, як попало накиданого матеріялу. Висновки, начорно з нього були такі:

1. До суду притягнуто сто чи й більше чоловіка, тим часом як до організації належало людей понад дві тисячі.

2. Форма та міра участи всієї цієї маси, мали стільки проміжних ступнів зв'язку, що не можна відокремити тих, що сидять на лавах підсудних, від усіх інших, що перебували на волі і їздили на пароплавах.

3. Мотиви й характери осіб, що приймали участь, були до безкраю різноманітні й часом суперечили одні одним. Так само активно підтримували „Моряка" й ті люди, що за основну свою мету становили здійснити гасла „геть самодержавство" і інші, що від цього „геть" кидались осторонь, як від непотрібної для них речі, а вважали, що вони виконують свою моряцьку справу поліпшення добробуту, через те, що „з родиною на наше утримання ніяк не проживеш".

4. До безкраю строкатий і переплутаний характер самої організації, де з одного боку обговорюють на зборах, чи можна вмістити політичні статті до газети, а з другого привозять паки революційної літератури з-за кордону.

Судді відчули потребу хоч якнебудь з'ясувати цю своєрідну справу і якось впорядкувати хаотичний матеріял, накиданий перед ними за кілька день, організувати по якихось головних лініях думки, щоб далі можна було за цими лініями провадити юридичну дискусію. До того ж перед ними розгорнувся і своєрідний побут, служба, стосунки і психологія властиві лише життю моряків, де судді суходільні люди, почували себе досить безпорадно.

Справу розв'язано тим, що після допиту свідків перед дискусією сторін, суд запропонував мені дати пояснення з своєї справи.

Це була позиція досить виграшна, вона давала можливість зараз же зосередити, скупчити увагу на тому матеріялі, що його навмисно відкинуто й обійдено в обвинувальному акті, як непридатний для обвинувачення. По суті справи, я знав і передніше, що для переважної більшости причетних до організації, вона була

насамперед за знаряддя боротьби за безпосереднє підвищення життьового рівня і за полегшення адміністративного гноблення на судах. А політичні, революційні можливості, закладені в організації, усвідомлювали виразно лише окремі одиниці. Вони не відкрилися ще перед свідомістю всієї маси, як неминучий висновок розгортання бойових дій, що починались на „суто економічній" плятформі—через це було б неправильно перед судом висвітлювати суть організації не так, як її уявляла собі в момент ліквідації вся маса моряків, що приймали в ній участь, а так, як мислила її в перспективі найсвідоміша політично оформлена меншість.

До того ж справа йшла не про абиякі речі, а про долю півтори сотні товаришів, що з них частина судилась разом з нами, а друга частина мала стати перед судом у другій групі.

Причетність їх до організації встановлено безперечно; переважна більшість самі це визнали. Обороні через це був відрізаний шлях доводити, що того або того підзахисного доконче треба виправдати за відсутністю доказів про участь в організації. Доля кожного, отже залежала цілком від того, якої юридично буде надано оцінки процесові, яку статтю застосується до всієї справи в цілому. Отже, про всіх моїх співпроцесників буде дуже багато важити те, що скажу я в цей момент, воно бо визначатиме їхню дальшу долю.

Усвідомлювали це добре і всі товариші, що сиділи на лавах підсудних поруч мене і проти мене. Усвідомили так само їх близькі—дружини, матері, діти, що були присутні в судовій залі, усвідомила й оборона. Надто збентежилися оборонці, і я бачив, як непевно скидали

вони очима на мене, ніби говорили „не промахни“, „не заріж“. Не без хвилювання, внутрішнього, захованого, підвівся я, щоб „дати пояснення у справі“.

Я насамперед зауважив, що ще моє слово не з метою оборони, мені бо ще, як і всім підсудним, дано буде його наприкінці, після дискусії сторін, а є власне „пояснення“, тобто з'ясування того, що то була по суті своїй за організація, які точні від всієї маси моряків прийняті, схвалені і підтримані завдання вона собі поставила, що в діяльності організації випливало з характеру поставлених завдань, а що було продуктом запільного її існування, і чому така масова організація взагалі опинилась в запіллі. По суті звичайно, це була захисна промова, що їй надано почасти форм історичного, почасти аналітичного викладу. Я перш за все відзначив плутанину в головах свідків, що боротьбу морських команд за покращення умов життьових, побутових і службових вважали за політичну боротьбу і на цьому обґрунтовували застосування 102 статті. Потім я подав стислий нарис історії руху з 1905 року, за головні рушійні „ідеї“ якого правили домагання запровадити колективну умову та визнати професійну спілку, що захищає інтереси команди на березі й на пароплавах. У діяльності „Моряка“ я визнав наявність політичних і революційних елементів, що полягали у вміщуванні низки статтів, але розмежував „Моряка“ як літературний орган від самої масової професійної, дарма що нелегальної, організації. Організація сама по собі політичних завдань не ставила і порушувала закони лише тим, що провадила свою роботу нелегально. До цього статтю 102 не застосовується. Не можна так само її застосувати і до редакції та спів-

робітників „Моряка“, бо її літературну протиурядову діяльність передбачають інші статті, що карають за видання, переховування та поширення нелегальної літератури. Чи були зв'язки з політичними революційними організаціями? Так, були. На основі обміну послугами. Вони нам друкували нашу газету, окремі особи з них поруч з усякими іншими співробітниками газети містили статті. Окремі особи зі складу нашої організації переправляли їхню літературу. Але ж це були стосунки певного співробітництва між організаціями, причому кожна зберегала свою цілковиту незалежність і не становила складової частини другої. Співробітництво збоку нашої організації не виходило за межі переправляння літератури, це переправляння літератури не становило органічної, невід'ємної, що випливала з суті самої організації, роботи, а траплялося від випадку до випадку. За формальну агентуру якоїсь партії бодай навіть з метою транспортувати літературу до Росії, наша спілка не була. Ні одна з партійних організацій і не намагалась обернути її так або так на партійний орган.

Як знати з листування, всі вони добре усвідомлювали саме професійний масовий характер, де члени організації за своїми партійно-політичними уподобаннями й переконаннями належали до найрізноманітніших течій, починаючи від анархістів і аж до позапартійних, просто людей аполітичних. Всі члени спілки через те саме і тримались організації і захищали її, що вона мала позапартійний, не політичний, а професійний характер. У противному випадкові вона негайно б розкололася на кілька угруповань і не змогла б бути за масову організацію, що фактично охоплює всіх моряків. Що організація моряків пішла в запілля, це

пояснюється політикою поточного дня російського уряду, що за різних періодів то надавав можливости леґально існувати спілці моряків, то закривав її. Справжня мета, що її ставила собі організація, полягала в тім, щоб домогтися виходу із запілля, вибороти собі леґальне існування, леґалізувати так само „Моряка“, щоб йому вільно було існувати так само, як от хоч би іншим тогочасним робітничим газетам у Росії [1]). Засобом домогтися мети і є загальний морський страйк, що його готувала наша організація. Страйк, звичайно, був за засіб натиснути на судовласників і на органи влади. Так уже раз було 1906 року, але ж тоді нікому на думку не спало обвинувачувати й судити причетних за 102 статтею.

От у чому приблизно полягали мої „пояснення“. Вони й дали канву тим суперечкам, що потім розгорнулися між прокуратурою та оборонцями.

Прокурор у своїй промові, відчуваючи непевність матеріялів, що їх подали свідки, зовсім не користувався із зізнань свідків-жандарів. Про інших йому довелось сказати, що й вони матеріялів не дали. Він патетично розмальовував перед судом „моральний терор“ під яким давали покази свідки з „моряків“.

Належавши до маси моряків і живши серед них, вони, бач, неспроможні морально свідчити проти обвинувачуваних, своїх товаришів по службі й по роботі, що про них вони, хоч і помиляючись, думають, що обвинувачувані працювали на загальну, їх, моряків користь. Через це прокурори (їх було двоє) вирішили базуватися виключно на листовному матеріяли. Інакше кажучи, вони переказували обвинувальний акт. Почуваючи

[1]) Мали на увазі „Звезду“ та „Луч“.

непевність своєї позиції, вони взяли курс на відмежування овець від козлищ і зосередили свою увагу на „проводирях". Проводирі, самі не належавши до морських кіл і байдужі до їх справжніх життьових інтересів, намагались використати простодушність і довірливість моряків для власної мети. На цьому головно побудовано прокурорські вправи.

Оборона дуже підбадьорилась. Промови оборонців в основному пішли лінією, що накреслив я з відмінами й поглибленням щодо аргументації і пристосування їх до інтересів тієї групи обвинувачених, що її доручено тому, або тому оборонцеві. 102 стаття затріщала скрізь по шитому. Це ясно всі відчували.

Закінчилась і ця частина. Закінчились короткі „останні слова" підсудних. Що скаже вирок? Запитуєм, звичайно, у досвідчених, бувалих оборонців.

— Статтю розтрощили,—відповідають вони,—але її, звичайно, збережуть. Є спеціяльний наказ. Ну, й...— замнялись. Помовчали.

— Якщо головним обвинуваченим дадуть по шість років каторги, треба сказати спасибі і вважати, що легко здихались.

Суд радився чимало. Стаття справді лопнула. Та проте її залишили. Вихід знайшли зовсім своєрідний. Морську організацію справді звинуватили за 102 статтею, зате визнали за причетних до неї всіх, крім самих моряків. Про всіх моряків, де більшість їх самі визнали свою причетність до організації і заявили, що виконували обов'язки виборних та уповноважених на судах від неї, про всіх їх суд сказав, що участь їх в організації не доведено, і 102 статтю не застосував. Їх засудили за статтями „переховування та поширення" літератури.

З усіх підсудних вилучено групу з чотирнадцяти осіб, що до них суд вважав за потрібне застосувати 102 статтю за приналежність до нашої організації. Вийшло так, що справу, яка охопила моря й річки і мала спілчанські осередки більше ніж по ста пароплавах, що регулярно сплачували внески, що таку справу провадило чотирнадцять осіб.

Цю нісенітницю і зафіксував вирок суду. Та й щодо цієї групи, суд за різними підібраними мотивами ухвалив полекшений вирок—позбавлення всіх прав і довічне заслання до Сибіру, замість загрози каторги. Каторгу дістали лише двоє: один товариш, що до того тікав із заслання (Д. Едіткін), і що його провина сама з себе тягне каторгу, і другий, що відверто визнав себе за члена партії соціялістів-революціонерів з її тактикою терористичних актів. Дістав каторгу крім того ще один моряк-анархіст, що проти нього важливіших, аніж проти інших, обвинувачень не було. Лише агентурним шляхом напевне влада знала про його співучасть у експропріяторському нападові на банк перед кількома роками. Доказів не було ніяких і через те його запакували до каторги за нашим процесом.

Але в цілому вирок в усій справі був значно лекший, аніж можна було сподіватися. Знати, влада похопилася, що невигідно під війну обурювати громадську думку, а особливо робітників, (занадто жорстоким присудом). Уряд зробив знижку на нашому процесі, фактично знявши з нього каторжну 102 статтю.

До другої групи обвинувачених у нашій справі, що її судили пізніше, вже цієї статті не застосовували— 102 знято не лише фактично, ба й формально.

* * *

Цим величезним десятиденним процесом закінчилась десятирічна боротьба чорноморців за „Реєстрацію". Гасло цієї боротьби жило й діяло аж доки існував царський режим, що перешкоджав його перетворити в життя.

Повалення самодержавства і Жовтнева революція зняли питання про „Реєстрацію" з порядку денного боротьби моряків. Життя висунуло зовсім інші питання: націоналізацію фльоти, громадянську війну й боротьбу за диктатуру пролетаріяту. Цим самим почався новий радянський період руху на Чорному морі. У моряків він відзначився перш за все всеросійським об'єднанням моряків та річників до єдиної спілки водяного транспорту. В профспілчанському лексиконі слово—„водник" заступило слово „моряк".

Боротьба та рух водників становлять окремий розділ в історії пролетарської боротьби СРСР. Він ще чекає на своїх мемуаристів—учасників цієї боротьби.

БИБЛИОТЕКА ИНСТИТУТА

ВИДАВНИЦТВО

ВСЕУКРАЇНСЬКОГО Т-ВА ПОЛІТКАТОРЖАН І ЗАСЛАНЦІВ

Харків 2, Пушкінська вул. 49. Тел. 4-94,
к/корент. № 252071 Держбанк, Харків.

ПОПУЛЯРНА ІСТОРИКО-РЕВОЛЮЦІЙНА БІБЛІОТЕКА,

ЩО СКЛАДАЄТЬСЯ З НАРИСІВ,
СПОГАДІВ ТА БІОГРАФІЙ

Мета бібліотеки—ознайомити в популярному викладі з моментами та етапами ревруху в Росії та зокрема—на Україні, а також з в'язницею та каторгою за часів царату

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ, ЯКА Є В ПРОДАЖУ:

1. **Бузько**—З таєжного краю.
2. **Бузько**—За ґратами.
3. **Годлевський**—Звичайне.
4. **Кофф**—Підпільна „Техніка".
5. **Масалков**—Спогади матроса.
6. **Нікітіна**—Новинське визволення.
7. **Осіповіч**—Грозові роки.
8. **Пижов**—Підпільне видавництво.
9. **Рапопорт**—Життя підпільника.
10. **Ростов**—Карійська трагедія.
11. **Станкевич**—У Псковському централі.
12. **Сухов-Нікіта**—Спогади аґітатора.
13. **Тарасов**—На засланні.
14. **Ушеровіч**—В'язниця у в'язниці.
15. **Фішелев**—Бойове хрещення.
16. **Фішелев**—У в'язниці і на засланні.
17. **Ханін**—Останнє голодування.
18. **Шурубенко**—В боротьбі з жандарями.

5387

Ціна 30 коп.

СКЛЕП ВИДАВНИЦТВА
Харків, Пушкінська 49, видавництво
Т-ва Політкаторжан „Шляхи Революції".